

*Л. С. Бацманова,
О. Ю. Омельченко,
Н. М. Скороход*

*ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ПІА
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ*

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»**

**Л. С. Бацманова, О. Ю. Омельченко,
Н. М. Скороход**

***ІСТОРИЯ ЕКОНОМІКИ ТА
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ***

*Методичні рекомендації
до семінарів та організації самостійної роботи
для студентів економічних спеціальностей
денної та заочної форм навчання*

**Луганськ
ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
2013**

УДК 330.8 (075.8)
ББК 65.02 я 73
Е45

Рецензенти:

- Мортіков В. В.** – доктор економічних наук, професор кафедри управління персоналом і економічної теорії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Заїка І. П.** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та прикладної статистики Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Путінцев А. В.** – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри маркетингу Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бацманова Л. С.

Е45 Історія економіки та економічної думки : метод. рек. до семінарів та організації самостійної роботи для студ. економ. спец. денної та заочної форм навч. / Л. С. Бацманова, О. Ю. Омельченко, Н. М. Скороход ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 205 с.

Дисципліна «Історія економіки та економічної думки» є однією з перших, що вивчають майбутні економісти, фінансисти, маркетологи, прикладні статистики. Вона формує систему знань про основні етапи, періодизацію і напрями розвитку економіки та економічних вчень, передумови та закономірності еволюції світової економічної науки, економічні концепції головних шкіл і напрямів економічної думки.

Методичні рекомендації укладено для використання студентами спеціальностей «Фінанси», «Маркетинг» та «Прикладна статистика» денної та заочної форм навчання, що вивчають дисципліну «Історія економіки та економічної думки» в рамках модульно-рейтингової системи, містять плани семінарських занять, завдання та тести до них, теми рефератів, завдання до самостійної роботи, короткий словник історико-економічних термінів та список рекомендованої літератури.

УДК 330.8 (075.8)
ББК 65.02 я 73

*Рекомендований до друку Навчально-методичною радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 1 від 11 вересня 2013 року)*

© Бацманова Л. С., Омельченко О. Ю., Скороход Н. М., 2013
© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тематичний план дисципліни «Історія економіки та економічної думки».....	8
1. Особливості підходів до періодизації суспільного процесу.....	10
Семінар 1. Особливості підходів до періодизації суспільного процесу.....	11
Семінар 2. Особливості розвитку феодальної економіки в Західній Європі і перехід до індустріального суспільства	24
Семінар 3. Становлення і розвиток економіки в Західній Європі і США в епоху вільної конкуренції (XVI - XVIII ст.).....	29
Семінар 4. Особливості становлення і розвитку економіки в країнах Західної Європи, США і Японії (XVIII - XX ст.)	40
Семінар 5. Становлення і розвиток економіки Київської Русі і Російської держави	47
Семінар 6. Особливості господарського розвитку України в XIX – початку XX ст.	54
Семінар 7. Економічні ідеї меркантилізму та класична школа політичної економії	61
Семінар 8. Посткласичні економічні теорії XIX сторіччя	70
Семінар 9. Марксистська класична і сучасна економічна школа	75
Семінар 10-11. Західноєвропейська та американська економічна думка кінця XIX – початку XX ст.	82
Семінар 12. Економічне вчення Дж. М. Кейнса та некейнсіанство.....	89
Семінар 13. Радянська та пострадянська школи економічної теорії	101
Семінар 14. Українська школа економічної теорії	104
Питання до контрольно-модульної роботи №1	109
Питання до контрольно-модульної роботи №2	111
Короткий словник історико-економічних термінів.....	117
Лауреати Нобелівської премії з економіки	198
Рекомендована література до курсу	203

ВСТУП

Курс "Історія економіки та економічної думки" - один із перших, який вивчають майбутні економісти. Він формує систему знань про основні етапи і напрями розвитку економічних учень, передумови та закономірності еволюції світової економіки та економічної науки, економічні концепції головних шкіл і напрямів економічної думки.

Економічне життя суспільства є надзвичайно багатограним. Його вивчає система економічних наук, які включають науки про загальні закони економічного розвитку, галузеві економічні науки, науки, що розглядають конкретні економічні процеси та явища. Історія економіки та економічної думки є основою формування політичної економії та інших суспільно-економічних наук.

Історія економіки та економічної думки як галузь економічної науки і навчальна дисципліна вивчає еволюцію поглядів на економічні процеси, закономірності формування і розвитку економічних теорій і шкіл. Курс не обмежується вивченням джерел, систематизацією і розкриттям поглядів видатних економістів; він прагне виявити взаємозв'язок і наступність ідей, трансформацію підходів і висновків в історичному розрізі.

Розвиток економічної думки — це не тільки безперервне нагромадження й удосконалення економічних ідей. Історія економіки та економічної думки вивчає під впливом яких умов змінюються погляди на економічну дійсність, як еволюціонує трактування базових категорій, удосконалюються методи економічних досліджень. Вивчаючи еволюцію економічних концепцій, ми прагнемо

усвідомити, як розгортається процес формування і збагачення наших знань про економіку, як і чому багато ідей минулого і сьогодення зберігають актуальність, яким чином вони впливають на наші сучасні уявлення.

У різні економічні епохи вчені досліджують різні економічні реальності, а економічні ідеї минулого можуть бути не лише ґрунтом для сучасних теорій, а й застереженням від сучасних помилок.

Дисципліна допомагає зрозуміти загальну спрямованість еволюції економічної науки, трансформацію її генеральних напрямів, виявити взаємозв'язок з економічною політикою та прийняттям стратегічних і оперативних рішень.

Творче оволодіння економічною наукою передбачає ґрунтовне знання її історії, основних етапів формування і розвитку, течій і шкіл. Цим пояснюється роль предмета історії економічних вчень.

Ознайомлення з цією наукою допомагає зрозуміти внутрішню логіку, взаємозв'язок економічних категорій, законів, концепцій. Це вступний курс для оволодіння економічним світоглядом. А ознайомлення з економічним підґрунтям різних історичних подій та різними школами і напрямами в економічній науці дає змогу повніше усвідомити взаємозв'язок теоретичних поглядів і концепцій з умовами і причинами їх виникнення, потребами економічної практики, інтересами різних соціальних груп, країн, народів. Важливо відчувати послідовність, зрозуміти причини еволюції наукових положень, ідей, усвідомити їх зв'язки зі змінами, що відбуваються в економічній практиці. Звернення до історії економічної думки сприяє вмінню об'єктивно оцінювати теорії, рекомендації, висновки. Важливо

зрозуміти й осмислити відносність економічних знань, необхідність їх постійного уточнення, поглиблення, удосконалення.

Таким чином **предметом курсу** є процес еволюції суспільного виробництва та економічних концепцій, ідей і поглядів, що відображають історичний процес виникнення, розвитку та зміни економічних систем.

Економічні школи і теорії так чи інакше відбивають складність і суперечливість господарської практики. Ці школи і теорії розвиваються, переживають періоди популярності, еволюції, трансформації. Разом з тим сучасні економічні вчення самі "виходять" з минулого, органічно зберігаючи зв'язок з "патріархами" економічної науки, часом дуже міцний і, водночас, суперечливий.

Вивчаючи історію економіки та економічної думки, ми повинні мати на увазі спадкоємність економічних ідей, течій і шкіл та їх відмінності, детермінізм повноти і глибини висновків з історичних фактів і обставин.

Завдання курсу: вивчення історичного розвитку економіки та економічної думки; розкриття процесу виникнення економічних категорій, концепцій, теорій, розгляд їхньої спадкоємності і безперервності процесу; пізнання інтелектуальної спадщини попередніх поколінь; оволодіння культурою економічного мислення; розуміння суті сучасних економічних теорій, їх творче сприйняття і використання для формування економічної політики держав та подальшого розвитку економічної науки.

У складній системі економічних наук історія економіки та економічної думки посідає важливе місце. Теоретично осмислюючи та

узагальнюючи досягнення кожної з економічних теорій та історичного розвитку економіки, ми створюємо, тим самим, одну з передумов їх подальшого поступального розвитку. Поряд із цим історія економічних учень має й самостійне значення, виконуючи такі важливі **функції**:

- формування і розвиток економічного мислення;
- пізнання поступального процесу еволюції економічних систем та економічної науки;
- засвоєння економічних категорій, законів і принципів у їх історичних змінах;
- творче оволодіння економічними науками;
- виявлення правильних теоретичних і практичних орієнтирів на основі вивчення альтернативних економічних поглядів.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

«Історія економіки та економічної думки»

Модуль А:

1. Особливості підходів до періодизації суспільного процесу.
2. Особливості розвитку феодальної економіки в Західній Європі і перехід до індустріального суспільства
3. Становлення і розвиток економіки в Західній Європі і США в епоху вільної конкуренції (XVI - XVIII ст.)
4. Особливості становлення і розвитку економіки в країнах Західної Європи, США і Японії (XVIII - XX ст.)
5. Становлення і розвиток економіки Київської Русі і Російської держави
6. Особливості господарського розвитку України в XIX – початку XX ст.
7. Економічні ідеї меркантилізму та класична школа політичної економії

Модуль В:

8. Посткласичні економічні теорії XIX сторіччя
9. Марксистська класична і сучасна економічна школа
- 10-11. Західноєвропейська та американська економічна думка кінця XIX – початку XX ст.
12. Економічне вчення Дж.М.Кейнса та неокейнсіанство
13. Радянська та пострадянська школи економічної теорії
14. Українська школа економічної теорії

Семінар 1. Особливості підходів до періодизації суспільного процесу

План

1. Спосіб виробництва: його складові і місце в суспільній системі.
2. Історичні типи виробництва (синтез формаційного і цивілізаційного підходів).
 - а) первісне суспільство;
 - б) рабовласницька економіка (східне та античного рабство);
 - в) феодална економіка;
 - г) капіталістична економіка, її характеристика;
 - д) комуністичний тип виробництва.
3. Особливості типів виробництва в сучасному суспільстві (товарне виробництво, ринкова економіка, змішана економіка, постіндустріальне суспільство).

Методичні поради:

Починаючи вивчати історію економіки та економічної думки, слід передусім розглянути «витоки» економічної науки, тобто ті ідеї мислителів стародавнього світу і середньовіччя, які стали вихідними в процесі виникнення та становлення економічної теорії, зрозуміти, як поодинокі ідеї, погляди з часом переросли в систему економічних знань, у конкретні економічні вчення, першим з яких вважається меркантилізм. У процесі вивчення цієї теми треба засвоїти основні

риси меркантилізму, етапи його розвитку та особливості в різних країнах.

Історія економіки та економічної думки бере свій початок у глибокій давнині. Прийнято вважати, що економіці стільки років, скільки людині сучасного типу. Але вже первісні люди вели господарську діяльність, мали якісь зачатки господарських знань, котрі були результатом осмислення виробничого досвіду. З розвитком суспільства виникали ширші уявлення про економічні відносини, з'явилися окремі висловлювання, ідеї економічного характеру. Вони стали складовою архаїчного мислення і дійшли до нас в усній творчості стародавніх народів, релігіях, міфах, легендах та переказах, а пізніше знайшли своє відображення у писемних творах.

Зародження економічної думки збігається зі становленням людського суспільства. Початок викладу історії економічної думки пов'язаний з виникненням перших цивілізацій, тому що можна дослідити лише ті питання економічного мислення давнини, які були висвітлені в письмових джерелах.

Особливістю економічної думки стародавнього світу була її невіддільність від політико-правової та релігійної ідеології. Власне економічні трактати знайти практично неможливо. Економічне вчення часто збігається з ученням про державне управління або є частиною певних філософських концепцій.

Розглядаючи економічну думку стародавнього світу, слід виходити з того, що нині досліджено лише ті тогочасні економічні погляди та ідеї, які було викладено в писемних творах. Тому «витоків» економічної науки треба шукати в пам'ятках економічної думки

цивілізацій стародавнього Сходу й античності. При цьому важливо звернути увагу на те, що економічна думка стародавнього світу відображала стан соціально-економічного та політичного розвитку тогочасних суспільств. Економічна система всіх цих суспільств була традиційною, що й зумовило наявність спільних рис, притаманних економічній думці стародавнього світу в цілому.

Водночас деякі із стародавніх суспільств були суспільствами азіатського способу виробництва (держави стародавнього Сходу), інші — суспільствами античного способу виробництва (Стародавня Греція та Стародавній Рим). Відмінності між ними й визначали особливості їхньої економічної думки. Виходячи з цього, для ґрунтовного засвоєння еволюції економіки та економічної думки стародавнього світу необхідно окремо розглянути основні ідеї та погляди, утілені в пам'ятках економічного мислення цивілізацій стародавнього Сходу та античних держав.

Розглядаючи історія економіки та економічної думки Стародавнього Сходу слід звернути увагу на те, що писемні джерела, на підставі яких можна досліджувати економічну думку цього періоду, — це, як правило, зведення законів, юридичні акти, документи господарської звітності та твори, присвячені управлінню державою й державним господарством. Багато з них мають нормативний характер і відображують позицію насамперед правлячих верств — фараонів, царів, вельможних придворних та чиновників. Тогочасному економічному знанню притаманні догматизм, апріорність і значною мірою символізм. Незважаючи на це, давньогрецькі мислителі згодом намагалися досягнути та використати

це знання. Найважливіші економічні ідеї народів стародавніх цивілізацій неодноразово коментували й розвивали наступні покоління, саме їх було покладено в основу економічних поглядів учених середньовічного Сходу. Тоді ж (починаючи з IV тисячоліття до н.е.) було започатковано конкретні економічні науки (статистику, облік та аналіз господарської діяльності, управління і т. ін.), які набули дальшого розвитку вже в античному періоді (I тисячоліття до н.е. — IV століття н.е.).

Одним з найдавніших центрів людської цивілізації була Месопотамія (Дворіччя). На відміну від Стародавнього Єгипту, у державах цього регіону порівняно швидко розвивалися приватна власність та товарно-грошові відносини, посилювалося соціальне розшарування суспільства. Держава намагалася за допомогою законодавства регулювати економічну діяльність населення та регламентувати приватноправові відносини. Найцікавішими (з економічного погляду) є статті, присвячені питанням охорони власності вавилонських громадян, питанням оренди, найму, лихварства. Розвиток товарно-грошових відносин допускається в тій мірі, яка не спричинятиме масового зубожіння вільних громадян. Закони Хаммурапі захищають приватну власність, особливо власність царя, храмів, державних службовців та воїнів. Зазіхання на неї карається смертю або, у ліпшому випадку, продажем винуватця в довічне рабство.

Вивчаючи економічну думку Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю, слід звернути увагу на те, що ціла низка її особливостей зумовлюється специфікою розвитку суспільних

відносин цих держав, і насамперед кастовим устроєм в Індії та чиновницько-бюрократичною системою в Китаї. Ці особливості сприяли збереженню традиційних релігійно-міфологічних уявлень у процесі формування економічної думки, яка ґрунтувалася переважно на категоріях моралі, етики тощо.

Економічна думка Стародавньої Індії, як правило, була оповита релігійною оболонкою. Економічні проблеми окремо не досліджувалися, а розглядалися в давньоіндійській літературі лише у зв'язку зі спробами розв'язання конкретних соціальних та політичних завдань. В основу староіндійських уявлень про суспільство було покладено концепцію станової (варнової) ієрархії та кастової визначеності професійних занять. Буддійське вчення проповідує відмову від власності як необхідну умову досягнення кінцевого спасіння — нирвани. І хоч воно не заперечує господарської діяльності мирян, подаянням яких мають жити буддійські монахи, але спеціальної уваги їй не приділяє. Рабство розглядається як перешкода до досягнення нирвани, а боргова кабала визнається за страшне лихо. Тому сповідується необхідність всіляко уникати заборгованості та своєчасно сплачувати борги.

Для розуміння змісту й особливостей економічної думки Стародавнього Китаю слід урахувати, що вона виникла та розвивалася в рамках тогочасних філософських та політичних учень, основними напрямками яких були конфуціанство, легізм, даосизм та моїзм, котрі сформувалися у IV — III ст. до н.е. Протягом століть між цими напрямками велася гостра полеміка щодо економічного ладу суспільства, общини, її історичної долі, міри втручання держави в

економічне життя країни та методів управління ним. Провідним напрямом було конфуціанство, яке, перетворившись на державну ідеологію, справляло великий вплив на соціально-економічний та політичний розвиток Китаю протягом майже двох тисячоліть.

Вивчаючи питання розвитку економіки та економічної думки античного світу, треба збагнути, чому саме в літературних пам'ятках античності економічну думку стародавнього світу виражено в найрозвиненішому вигляді, а висловлювання античних авторів з економічних проблем, хоч іще й не склалися в цілісну систему поглядів, проте є вже серйозною спробою теоретично осмислити та науково узагальнити характерні для цієї доби економічні процеси та явища, чому ідеї мислителів Стародавньої Греції стали підґрунтям усієї економічної науки. При цьому обов'язково треба звернути увагу на еволюцію економічної думки античного світу.

Так, якщо перші вияви економічної думки Стародавньої Греції пов'язано з ідеалізацією общинного ладу, натурального господарства, землеробства, то згодом все більша увага приділяється питанням землеволодіння, приватної власності, рабства, становища селянства, поділу праці, розвитку ремесла, торгівлі, грошового обігу. Оскільки ідеї давньогрецьких мислителів Ксенофонта, Платона та Арістотеля увійшли до скарбниці економічної спадщини людства, необхідно спеціально, докладніше розглянути їх.

Свої економічні погляди Ксенофонт виклав у багатьох творах, головним з яких є «Домострой». У них дано характеристику рабовласницького господарства, а також деякі поради щодо способів подолання притаманних йому недоліків. Ксенофонт одним із перших

зрозумів важливість суспільного поділу праці, побачив зв'язок між рівнем його розвитку та місткістю ринку. Заслугою мислителя є також постановка питання про подвійне використання блага — як споживчої цінності та як мінової, тобто про дві властивості товару.

Платон, як і Ксенофонт, обстоював передовсім натурально-господарські відносини рабовласницького суспільства, що знайшло відображення в двох проектах ідеальної держави, викладених у його творах «Держава» та «Закони». Платон вважав, що нерівність випливає із самої природи людини, через що є нездоланною. Проте кожна людина має одержувати свою частку відповідно до власних здібностей, що і є справедливим. Основним принципом побудови держави та її природною основою є поділ праці, чим і пояснюється соціальний поділ суспільства. Унаслідок поділу праці з'являються ринок, торгівля і гроші. Порушуючи питання торгівлі та товарно-грошових відносин, Платон висловив думку про те, що в процесі обміну відбувається зрівнювання всіх товарів і вони стають порівнянними, хоч і є різними споживними вартостями.

Економічна думка Стародавньої Греції досягла своєї вершини у творах Арістотеля. Для розуміння наукових досягнень Арістотеля в галузі дослідження економічних питань слід звернути особливу увагу на аналіз ним видів багатства і, відповідно, класифікацію господарств та видів діяльності. Розмежування двох видів багатства, а також протиставлення природного неприродному привели Арістотеля до розуміння подвійного значення блага, тобто до нового відкриття двох сторін товару (споживної вартості й мінової). Незважаючи на певну обмеженість поглядів Арістотеля, що пояснюється передовсім його

натурально-господарським підходом до економічних питань, дослідження зародження й розвитку торгівлі, історичного процесу переходу однієї форми торгівлі в іншу є безперечною заслугою цього вченого.

Приступаючи до вивчення економічної думки Стародавнього Риму, потрібно згадати, що його могутність пов'язана зі зміцненням і розквітом античного способу виробництва, за якого основними відносинами були відносини рабів і рабовласників. Тоді стає зрозумілим, чому центральне місце з-поміж соціально-економічних проблем Стародавнього Риму належало проблемам рабства й аграрним проблемам, особливо питанням раціональної організації рабовласницьких господарств. У творах Катона, Варрона й Колумелли відображено розвиток сільського господарства, узагальнено тогочасний досвід і дано практичні рекомендації щодо ведення рабовласницького господарства. Водночас вони свідчать про еволюцію економічних поглядів римлян на раціональну організацію господарства і управління ним.

Вивчаючи економічну думку Стародавнього Риму, слід також приділити увагу ідеям раннього християнства, яке виникло у 1 ст. н.е. в Римській імперії за умов глибокої економічної, політичної й моральної кризи суспільства. Ранньому християнству належить заслуга першої постановки питання про рівність людей. Засуджується соціальна нерівність, зокрема поділ людей на багатих та бідних. З ідеєю рівності міцно пов'язані принципи загального обов'язку працювати, розподілу за працею та ін. Яскравим виразником

економічних поглядів раннього християнства був Августин Блаженний.

Також при вивченні даної теми необхідно звернути увагу на питання періодизації суспільного розвитку. Вчені-економісти по-різному трактують сутність та особливості історичного розвитку суспільства. Найбільшого поширення набули формаційний і цивілізаційний підходи до розуміння періодизації процесу економічного розвитку людського суспільства.

Формаційний підхід був розроблений К.Марксом і його послідовниками. Суть його полягає в тому, що продуктивні сили суспільства в сукупності з виробничими відносинами становлять певний спосіб виробництва, а спосіб виробництва у поєднанні з політичною надбудовою суспільства – соціально-економічну формацію. Основоположним економічним ядром кожного способу виробництва, а відповідно і формації, є панівна форма власності, оскільки саме вона визначає спосіб поєднання працівника із засобами виробництва. Формаційний підхід виходить з того, що вирішальна роль у суспільному розвитку належить процесу виробництва, відносинам власності, а його головною рушійною силою є протиріччя між продуктивними силами й виробничими відносинами і загострення класової боротьби в суспільстві.

Однак у сучасних умовах формаційний підхід при визнанні певних його положень піддається критичному аналізу. На потребу глибшого наукового пізнання закономірностей розвитку суспільства з'явився цивілізаційний підхід щодо пізнання історії розвитку людства. Цивілізаційний підхід долає класово-формаційні

детермінанти періодизації суспільного розвитку. Найважливішою рисою цивілізації є її гуманістична спрямованість. Людина виступає не тільки головним суб'єктом виробництва та й цивілізації в цілому, але й їх безпосередньою метою, цільовою функцією. Цивілізація – категорія історична, вона визначається тими багатогранними соціально-економічними умовами, в яких відбувається життєдіяльність того чи іншого народу.

При підготовці до семінарського заняття студент повинен опрацювати питання семінарського заняття, основні поняття теми записати у словник, відповісти на контрольні запитання, знайти матеріал для відповіді на додаткові питання (питання для самостійної роботи), пройти тестовий контроль для самоперевірки отриманих знань та виконати практичне завдання.

Основні поняття:

Економічна система, соціально-економічна система, спосіб виробництва, економічний спосіб виробництва, технологічний спосіб виробництва, продуктивні сили, виробничі відносини, засоби виробництва, формаційний підхід, цивілізаційний підхід, цивілізація, поділ праці, неолітична революція, східне та античне рабство, постіндустріальне суспільство.

Питання для самоконтролю:

1. Предмет і метод історії економіки і економічних вчень. Особливості періодизації і класифікації історії економіки і економічних вчень.

2. Завдання економічної історії і історії економічних вчень на сучасному етапі.
3. У чому полягає суть економічної системи?
4. Назвіть основні елементи економічної системи.
5. Що ви розумієте під структурою економічної системи?
6. Охарактеризуйте основні ознаки тоталітарної та демократичної економічних систем.
7. Назвіть основні елементи розвитку сучасних продуктивних сил.
8. Які основні ознаки властиві людині економічній і людині соціальній?
9. Охарактеризуйте основні форми суспільного розподілу праці.
10. У чому суть технологічного способу виробництва та його основні етапи розвитку.
11. У чому суть суспільного способу виробництва?
12. Покажіть основні особливості етапів розвитку капіталістичної системи.
13. Назвіть найважливіші критерії класифікації економічних систем.
14. У чому полягають особливості цивілізаційного і формаційного підходів в періодизації суспільного виробництва?

Додаткові питання*:

1. Під впливом яких факторів трансформуються погляди і концепції економістів?
3. Які періоди охоплює історія економічних учень?

4. Основні напрями сучасної економічної теорії
1. Які найвідоміші писемні пам'ятки економічної думки цивілізації Стародавнього Сходу ви знаєте?
2. На основі існування якої власності мало примножуватися багатство країни за вченням Конфуція?
3. Яку роль золоту відводили автори трактату "Гуань-Цзи"?
5. Яким чином автор трактату "Артхашастра" рекомендує регламентувати присвоєння торговельного прибутку купцями і торговцями?
6. Які особливості формування економічних поглядів античного світу?
7. У чому полягає сутність економічних поглядів, висловлених у творах стародавніх мислителів Греції: Ксенофонта, Платона, Арістотеля?
8. Які функції грошей виділяв Ксенофонт?
9. У чому особливості моделей ідеальної держави в працях Платона і Арістотеля?
10. Розкрийте сутність концепцій Арістотеля про економіку і хрематистику
11. Як вирішував проблему "справедливого обміну" Арістотель?
12. Особливості економічної думки в Стародавній Греції і Стародавньому Римі: спільне і відмінності
13. У чому вбачав багатство держави і як визначав "вартість товару" Ібн-Хальдун?

Тести:

1. Перехід від родової до сусідської общини відбувся у добу:
 - а) кам'яного віку;
 - б) мідного віку;
 - в) залізного віку;
 - г) бронзового.
2. До споживчого господарства належить:
 - а) рибальство;
 - б) землеробство;
 - в) ремесло;
 - г) скотарство.
3. До країн античного рабства належить:
 - а) Стародавній Єгипет;
 - б) Китай;
 - в) Стародавній Рим;
 - г) Стародавня Індія.
4. Перехід від привласнюючих форм господарства до виробляючих має назву:
 - а) виробнича революція;
 - б) неолітична революція;
 - в) промислова революція;
 - г) господарська революція.
5. Політика держави спрямована на самозабезпечення країни має назву:
 - а) автаркія;
 - б) меркантилізм;
 - в) монополія;
 - г) протекціонізм.
6. Господарство, що задовольняє свої потреби виключно за рахунок власного виробництва, називається:
 - а) виробниче;
 - б) натуральне;
 - в) цехове;
 - г) індустріальне
7. Як в Стародавній Греції називалися окремі держави, центром яких було місто, оточене муром:
 - а) імперія;
 - б) пекуліум;
 - в) поліс;
 - в) колонія.

Практичне завдання: складіть порівняльну таблицю особливостей різних типів виробництва (товарне, ринкова економіка, змішана економіка, постіндустріальне суспільство).

Семінар 2. Особливості розвитку феодальної економіки в Західній Європі і перехід до індустріального суспільства

План

1. Становлення і розвиток феодальної економіки в Західній Європі:
 - а) основні риси феодальної економіки раннього феодалізму (VI-IX ст.);
 - б) особливості розвитку феодальної економіки в Англії, Франції, Германії в період XI-XV ст.
2. Розвиток європейських міст в епоху середньовіччя:
 - а) типи міст;
 - б) особливості організації праці.
3. Економічні причини і наслідки внутрішньої і зовнішньої торгівлі XI-XV ст. і її роль в розкладанні феодалізму:
 - а) особливості грошового обігу і розвитку фінансової системи;
 - б) економічні причини і наслідки Великих географічних відкриттів кінця XV – XVI ст.

Методичні поради:

Вивчаючи це питання, необхідно враховувати, що сучасні уявлення про економічну думку середньовіччя так само, як і про економічну думку стародавнього світу, ґрунтуються, головню, на

матеріалах тогочасних літературних джерел. Економіка доби середньовіччя була переважно аграрною, панувало натуральне господарство. Мислення середньовічної людини мало теологічний характер. Економічна думка ще не відокремилась у самостійну галузь знань. Цей процес почався лише в період пізнього середньовіччя. Те, що можна розглядати як вияви економічної думки, просякнуте духом практицизму. Середньовічні трактати містять численні конкретні господарські поради, різноманітні практичні рекомендації, але надто мало теоретичних узагальнень і спроб осмислення суті економічних процесів та явищ. Основними джерелами економічної думки середньовічного суспільства є юридичні кодекси й церковні пам'ятки. Економічні уявлення народних мас відбилися в різних «єресях» та економічних вимогах селянських повстань.

Економічна думка класичного середньовіччя, як і в попередній період, розвивалася під величезним впливом християнської церкви. Найбільшим тогочасним авторитетом, лідером так званої пізньої школи канонізму, який висловив багато важливих економічних ідей, був Тома Аквінський.

Економічна думка середньовічної Західної Європи знайшла відображення також у різноманітних релігійних єресь, вивчення яких дасть можливість зрозуміти, що всі вони завжди мали антифеодалну спрямованість, проповідували ідеї рівності всіх людей, повернення до принципів «євангельської бідності» ранньохристиянського ладу, засуджували багатство та необмежене нагромадження власності церквою тощо.

Також слід звернути увагу, що у найрозвиненішому вигляді економічну думку пізнього середньовіччя репрезентує меркантилізм. У Західній Європі меркантилізм зародився вже в XV ст., але великого поширення набув у XVII ст.

В економічному розвитку Західної Європи велику роль відіграли географічні відкриття кінця XV — початку XVI ст. Їх важливою економічною передумовою була криза левантійської торгівлі з другої половини XV ст. Значним стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства. Відчувалася нестача грошей у товарному обігу.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Почалася перебудова європейських економічних відносин. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими областями, землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з країн Середземного моря на океани: Атлантичний, Індійський, Тихий. Зовнішня торгівля у XVI—XVIII ст. досягла розмірів світової.

Значну роль у процесі генези індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах (1566— 1609 рр.), Англії (1640—1660 рр.). Північній Америці (1775 —1783 рр.), Франції (1789—1794 рр.). Генеза індустріальної цивілізації також пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI—XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне. Посилився між- і внутрішньогалузевий поділ праці. Також для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі

науки і техніки, а технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва.

Англійська буржуазна революція (1640—1660 рр.) завершила пізнє Середньовіччя (XVI — перша половина XVII ст.) і поклала початок новій історії (друга половина XVII — XVIII ст.). Перехідна епоха полягала у розкладі феодального господарства і генезі основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції (1789 — 1794 рр.) перетворилося на панівний клас.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання, пройти тестовий контроль для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

марки, алод, бенефіцій, феоде, феодальна власність на землю, феодальні відносини, феодальна рента, натуральне господарство, комунація, гільдія, факторія, комунальна революція, міста-комуни, цех, торгові гільдії, політика меркантилізму, ярмарок, факторії, ганза, північний торговий шлях, географічний розподіл праці.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте особливості становлення феодального господарства в країнах Західної Європи.
2. Охарактеризуйте основні чинники розвитку і розквіту міст Західної Європи в XI-XV ст.

3. У чому полягають особливості цехового устрою середньовічного ремесла і його економічна доцільність в XI-XV ст.?
4. Охарактеризуйте основні риси, форми європейської торгівлі, її головні райони і торгові шляхи (північний, південний).
5. Проаналізуйте процес утворення національних ринків.
6. Назвіть економічні причини і три основні наслідки Великих географічних відкриттів.

Додаткові питання*:

1. Особливості економічної думки раннього і пізнього канонізму.
2. Що розумів Фома Аквінський під "справедливою ціною", багатством країни?
3. Як Фома Аквінський розглядає сутність грошей?

Тести:

1. Об'єднання ремісників однієї чи ряду професій в межах міста у спілки називається:
а) мануфактура; б) цех;
в) фабрика; г) завод.
2. Основною формою землеволодіння в добу середньовіччя був: а) алод; б) бенефіцій;
в) феоде; г) фільварок.
3. Визвольний рух жителів міст у X-XII ст. проти залежності від феодалів –власників міст, у результаті якого міста отримували повну чи часткову незалежність і самоврядування:

- а) комунальні революція; б) реміснична революція;
в) буржуазна революція; г) цехова революція.

4. Система правових норм у Середньовіччі, що встановлювала залежність селянина від феодала і неповну власність феодала на селянина, має назву:

- а) магдебурзьке право; б) господарське право;
в) кріпосне право; г) феодальне право.

5. Земельне володіння, яке дарувалося королем в по життєве користування феодалам за несення військової або адміністративної служби, називається:

- а) вотчина; б) бенефіцій;
в) алод; в) феоде.

6. Система особистої залежності одних феодалів від інших, могутніших у Середньовічній Європі називається:

- а) колонат; б) васалітет;
в) диференціація; г) комендація.

Семінар 3. Становлення і розвиток економіки в Західній Європі і США в епоху вільної конкуренції (XVI - XVIII ст.)

План

1. Особливості первинного нагромадження капіталу. Промисловий переворот і його наслідки для економіки Англії.
2. Особливості промислового перевороту і його наслідки для економіки Франції та Німеччини.
3. Промисловий переворот в США і його особливості.

Методичні поради:

Починаючи вивчати особливості первинного нагромадження капіталу та промислового перевороту в провідних країнах світу XVI—XVIII ст., слід згадати з попереднього семінару, що цей період в еволюції європейської цивілізації був періодом переходу від феодального до індустріального суспільства, а розклад феодалізму та зародження капіталізму були головною передумовою генезису меркантилізму. К. Маркс, характеризуючи той період, назвав його «початковим нагромадженням капіталу». Як відомо, велику роль у виникненні капіталістичного способу виробництва відіграв торговий капітал, який у добу розкладу феодалізму був переважною формою капіталу. Формування світового ринку, що розпочалося з великих географічних відкриттів XV—XVI ст., і небувале позбавлення зовнішньої торгівлі призвело до зосередження величезних багатств у окремих осіб, передовсім у купців і монопольних торговельних компаній. Торговий капітал підпорядковував собі дрібних виробників і одночасно сам проникав у сферу виробництва.

Особливості епохи, коли домінував торговий капітал, обумовили й методологічні принципи меркантилістської системи, що панували протягом XVI — XVIII ст. Тому, знаючи історичні умови тієї епохи, можна переходити до вивчення суті та головних принципів меркантилізму.

Суттєві зміни кінець XV - першої третини XVIII ст. у сфері виробництва і стані продуктивних сил суспільства започаткували розклад феодальних відносин і зародження у надрах феодального суспільства капіталізму. З'явилися нові галузі мануфактурного

виробництва, поглибився суспільний поділ праці, почала формуватися спеціалізація окремих країн. Становлення капіталістичного виробництва в окремих галузях промисловості було різним: інтенсивним розвитком відрізнялися галузі, в яких значно подорожчали й ускладнилися засоби виробництва (металообробка, добувна промисловість, суднобудування тощо); повільніше капіталізм розвивався там, де збереглася ремісничка техніка (текстильна промисловість, виробництво предметів розкоші і т. ін.). Активно прогресувала і сфера обігу: розвивалися кредит і банківська справа, з'явилися перші товарні й фондові біржі, ускладнився грошовий обіг.

Капіталістична економічна система в період свого формування та розвитку пройшла ряд етапів, що ознаменували її поступову еволюцію та глибинну соціально-економічну трансформацію.

Епоха промислових переворотів останньої третини XVIII - XIX ст. зумовила остаточне утвердження капіталістичної системи господарювання, забезпечивши панування капіталізму вільної конкуренції. Фабрична система відтіснила мануфактуру, що сприяло бурхливому розвитку і розширенню виробництва.

Відбувається поділ влади на законодавчу, судову і виконавчу, формування внутрішнього ринку та його інститутів. Створення національної держави забезпечило соціально-політичні умови розвитку ринкової економічної системи.

Промислова революція стала матеріальною основою формування ринкового господарства держав Західної цивілізації. Вона виникла на ґрунті суттєвих змін, що мали місце в господарстві країн: швидка механізація виробництва, розвиток ткацької промисловості,

застосування парової машини, впровадження виплавки заліза з використанням коксу, широка співпраця науки та інженерії з промисловим виробництвом тощо.

Крім технічних вдосконалень виробництва й інфраструктури, промисловий переворот спирався на значне нагромадження капіталу, остаточну ліквідацію феодално-поміщицької системи у сільському господарстві, використання економічних ресурсів і торговельну експлуатацію колоній. Це сприяло забезпеченню умов для швидкого зростання продуктивних сил, формуванню капіталістичної власності на землю й засоби виробництва, прискоривши становлення національних ринків.

Первісне нагромадження капіталу завершилося наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. промисловою революцією спочатку в Англії, а потім у Європі й Америці. Основними галузями господарства стають металургія та машинобудування, що випускає верстати й устаткування для легкої (текстильної) і харчової промисловості, для транспорту (пароплави і паровози).

Промислові перевороти охопили безпосередньо економіку та інші сфери життя суспільства. Необхідно детально розглянути їх основні наслідки, такі як:

- остаточне формування капіталістичного ладу, підвищення його ефективності на новій технічній основі та започаткування індустріалізації;
- циклічний розвиток капіталістичної економіки (з 1825 р.);
- поглиблення соціальної диференціації та поляризації суспільства, формування двополюсної моделі ранньокapіталістичного

ладу, що складалася з функціонуючих капіталістів і найманих працівників;

- посилення класових суперечностей, виникнення робітничого та профспілкового руху, які стали реакцією на погіршення соціально-економічного становища працівників, умов праці тощо;

- загострення основної суперечності ранньокапіталістичної системи - між суспільним характером виробництва, що утвердився разом з перемогою фабричної організації над мануфактурою, та приватнокапіталістичною формою привласнення.

Перехід до машинного виробництва розширив функції найманої праці: специфічна функція капіталу - управління підприємством - стала функцією особливих найманих працівників, які забезпечували, контролювали, організовували виробничий процес. Поглиблюючи суспільний поділ праці, концентруючи значну кількість працівників на окремих підприємствах, створюючи національні та єдиний світовий ринки, тобто усупільнюючи виробництво й обіг, капіталістична система кінця XVIII - XIX ст. не змінила приватного характеру привласнення й споживання.

Аналізувати відносини ринкової економічної системи доцільно удвох взаємопов'язаних аспектах: історико-цивілізаційному, розкриваючи зародження, об'єктивні основи та еволюційний розвиток раннього капіталізму, та політико-економічному, вивчаючи основні ознаки та характерні особливості капіталізму вільної конкуренції. Зазначимо, що природа, економічний зміст, функції і структура конкурентно-ринкової господарської системи зумовлені товарним виробництвом, його принципами й законами.

Зміна політичних систем країн у результаті революцій обумовила формування якісно інакшого економічного центру та зміну статусу економічних індивідів у суспільстві. Суспільство перейшло від відносин особистої до економічної залежності, що знаменувало собою заміну особистої власності приватною.

Демократична та промислова революції змінили характер зв'язків між самими суб'єктами господарювання і між ними та державою. Головним у діяльності останньої як економічного центру стало формування умов господарської діяльності незалежних власників, забезпечення суспільних інтересів. А взаємодія між господарствами стала будуватись на засадах еквівалентності, де досягнення цілей кожного суб'єкта спирається на вільну конкуренцію. Саме тому цю епоху прийнято називати епохою вільної конкуренції.

Основними суб'єктами господарювання стають позасімейні господарства, засновані на поділі праці, наймі, приватній власності, відповідно до чого з'являлись різні форми таких господарств. Почали виникати приватні (фермерські господарства, фабрики) та колективні (асоціації та акціонерні товариства) капіталістичні утворення.

Утворюється національний ринок, який характеризується новими формами зв'язку між виробництвом і споживанням: крім особистого споживання сім'ї (родини) виникає промислове (попит фабрик). Останній включає в себе ринок засобів виробництва та робочої сили, ринок капіталів, ринок цінних паперів і ринок предметів споживання, який масштабно розширює свій асортимент і обсяги за рахунок масового виробництва.

Промисловий переворот обумовив зміни в структурі народного господарства. Вони проявились у домінуванні підприємств, пов'язаних з промисловим виробництвом; автоматизації визначальних галузей; інтенсифікації праці; появі масового товарного виробництва і, як наслідок, масового споживання; збільшення продуктивності праці і частки населення, зайнятого в промисловості. Усе це призвело до здешевлення вироблених матеріальних благ, що й стало основою національного ринку.

В цих умовах меркантилізм втрачає актуальність, а на зміну йому приходять «Класична школа політекономії».

Переломним моментом у розвитку продуктивних сил світу стає промисловий переворот (або промислова революція). Такий промисловий переворот стався в Європі внаслідок впровадження машинної праці та переходу від мануфактурного виробництва до фабричного. Це великий стрибок в розвитку людства. Винайдення парового двигуна та впровадження його в виробництво дозволило значно полегшити процес виробництва, зробити його менш трудомістким та суттєво зменшити фінансові витрати на виробництво. Іншою причиною промислової революції може стати перехід від одного способу організації виробництва до іншого, наприклад від мануфактури до фабрики.

Загалом хоч промислові революції мають спільні риси, та в кожній країні проходять по – різному. Історично склалося, що першою промисловий переворот провела Англія, причиною цьому був високий рівень розвитку порівняно з іншими країнами.

Розглядаючи значення промислового перевороту для ринкового господарства, можна сказати що воно завжди позитивне. На даному етапі промисловий прогрес дозволив значно збільшити виробництво, запровадив нові способи виготовлення продукції та сировини для промисловості. Промисловий переворот приніс новий етап в економічних відносинах та нову еру в науці і техніці.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання, пройти тестовий контроль для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

Первинне накопичення капіталу, мануфактура, централізована і розсіяна мануфактура, промисловий переворот, фритредерство, фабрика, колонія, континентальна блокада, політика протекціонізму.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику головним рисам перехідного періоду від феодалізму до капіталізму.
2. У чому полягають відмінності між феодальним і буржуазним правом власності на землю?
3. Назвіть умови первинного накопичення і покажіть відмінності між первинним накопиченням і первинним накопиченням капіталу.
4. Охарактеризуйте джерела первинного накопичення капіталу в Англії.

5. У чому суть мануфактури, її основні ознаки і форми?
6. Покажіть особливу роль кредиту в процесі первинного накопичення капіталу в Англії.
7. Охарактеризуйте наслідки аграрного перевороту в Англії з погляду створення передумов для індустріалізації сільського господарства і змін у сфері торгівлі, обміну і розподілу.
8. У чому особливості американського шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві в порівнянні з Англією?
9. У чому суть промислового перевороту? Порівняйте його особливості в Англії, Франції і Германії.
10. Порівняйте джерела первинного накопичення у Франції і Германії і охарактеризуйте особливості їх економічного розвитку.
11. Охарактеризуйте особливості умов і ходу промислового перевороту в США в кінці XVIII в.
12. Назвіть економічні причини громадянської війни в США.
13. У чому полягає головна причина економічних успіхів США після громадянської війни?

Тести:

1. Перепоною промислового перевороту у Німеччині було:
 - а) утворення Митного Союзу;
 - б) зростання мануфактурної промисловості;
 - в) економічна роздробленість;
 - г) можливість використання іноземної техніки.
2. Промисловому перевороту у Німеччині сприяло:
 - а) утворення Митного Союзу;

- б) відсутність розвинених шляхів сполучення;
- в) цехова система;
- г) політична роздробленість.

3. Перехід від ручного ремісничого виробництва до великого машинного виробництва називається:

- а) мілітаризація економіки;
- б) промисловий переворот;
- в) економічна інтеграція;
- г) індустріалізація.

3. Загарбання якої-небудь країни або її частини іншою країною називається:

- а) монополія;
- б) колонізація;
- в) автаркія;
- в) внутрішня колонізація.

4. Причиною переходу до мануфактурного виробництва не являється:

- а) технічні винаходи;
- б) ріст попиту на товари;
- в) власність феодала на землю;
- г) розподіл праці між цехами.

5. Ввезення до Європи великої кількості золота та срібла з Америки призвело до:

- а) первісного нагромадження капіталу;
- б) революції цін;
- в) промислового перевороту;
- г) аграрного перевороту.

6. Політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження вивозу їх та збільшення вивозу товарів,

називається:

- а) протекціонізм; б) патронат;
- в) меркантилізм; г) мораторій.

7. Підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі, називається:

- а) цех; б) мануфактура;
- в) фабрика; г) завод

8. Економічна політика держави, спрямована на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції шляхом установа великого заборонного мита на іноземні товари називається:

- а) патронат; б) протекціонізм;
- в) меркантилізм; г) мораторій.

9. Процес утворення в Англії великої земельної власності буржуазного типу за рахунок обезземелення селян має назву:

- а) індустріалізація виробництва;
- б) аграрний переворот;
- в) революція цін;
- г) первісне нагромадження

10. Англійська буржуазна революція не призвела до:

- а) ліквідації феодалної власності на землю;
- б) росту галузевого мануфактурного виробництва;
- в) обмеження торгівлі та підприємництва;
- г) отримання буржуазією доступу до влади.

Практичне завдання:

Зробіть порівняльну таблицю особливостей індустріального розвитку Англії, Німеччини, Франції і США (XVI – XVIII ст.).

Семінар 4. Особливості становлення і розвитку економіки в країнах Західної Європи, США і Японії (XVIII - XX ст.)

План

1. Особливості розвитку економіки країн Західної Європи в кінці XIX – початку XX ст.:
 - а) процес індустріалізації в країнах Західної Європи і США;
 - б) економічні причини і наслідки Першої світової війни.
2. Розвиток економіки США 1920-1930 років. «Велика депресія» в США.
3. Становлення економіки Японії і особливості її розвитку в XXст.

Методичні поради:

При вивченні даної теми студенту необхідно звернути увагу, що темпи та строки індустріалізації залежали від конкретних історичних умов кожної країни, вихідного рівня промислового перевороту, загальносвітового економічного розвитку. Так, у Великобританії завдання індустріалізації почали розв'язувати під час промислового перевороту. В інших розвинених країнах індустріалізація проходила після промислового перевороту та була його продовженням. Індустріальний розвиток було перервано першою

світовою (1914— 1918 рр.) та другою світовою (1939—1945 рр.) війнами.

У кінці XIX — на початку XX ст. індустріалізація відбувалася на ґрунті технічної революції, що ознаменувалася впровадженням у виробництво наукових винаходів, змінами в техніці та технології. Змінилася енергетична база економіки. Пара була витіснена електрикою. Почалася електрифікація виробництва, транспорту, побуту. Цьому сприяло використання машин для отримання електричного струму: динамо-машини Е. Сіменса (1876 р.) та генератора Т. Едісона (1883 р.), електродвигуна для обертання агрегатів. Запроваджувалися нові досягнення в галузі електротехніки: електроплавлення сталі (1877 р.), електролітичний спосіб отримання кольорових металів (кінець 80-х років), лампа розжарювання (1876 р.), електрозварювання (1877 р.), передача електроенергії на відстань (1891 р.).

За динамікою промислового розвитку склалося три типи промислово розвинених країн: американський — з відносно високими, німецький — з середніми, англійський -- з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

Також необхідно зауважити, що Змінилася частка країн у світовому промисловому виробництві. Закінчився період "євроцентризму". З кінця XIX ст. США вийшли на перше місце в світі за обсягом промислової продукції, її вартість перевищувала вартість продукції англійської промисловості. Великобританія втратила роль "фабрики світу", відстала від США і Німеччини — спочатку за темпами економічного розвитку, а потім і за абсолютними

показниками. Німеччина випередила Великобританію, Францію та посіла друге місце після США. У зв'язку з інтенсивним зростанням промисловості змінилася її частка в структурі господарства провідних індустріальних держав.

Причини втрати Великобританією промислової монополії були різними. Інтенсивний процес індустріалізації США, Німеччини, Росії, Японії зумовив виникнення нових центрів промислового виробництва. Англійська промисловість втратила іноземні ринки за рядом товарів. Одночасно німецькі, американські товари, що були якіснішими та дешевшими, потрапляли на внутрішній ринок країни.

З 70-х років XIX ст. відносно швидкими темпами почало розвиватися господарство Японії. Особливістю економічного розвитку Японії був збіг у часі процесів промислового перевороту та індустріалізації. Активну участь у створенні фабричної промисловості брав уряд. Порівняно з європейськими країнами Японія за абсолютними показниками випуску продукції відставала. Однак темпи економічного зростання були високими.

Якісно нові зміни відбувалися в організації та управлінні виробництвом у промислово розвинених країнах. Провідна роль належала товариствам на основі акціонерної колективної власності. Посилився процес концентрації виробництва та централізації капіталу, що охопив основні галузі господарства. Акціонерна система підготувала умови для монополізації. Контроль за виробництвом і збутом від локальних ринків і промислових районів охопив цілі галузі промисловості, національний та світові ринки. Монополістичні об'єднання почали виникати та розвиватися в банківській сфері. Банки

перетворилися на фінансові центри, що контролювали як грошовий капітал, так і промислове виробництво. Злиття банківського капіталу з промисловим зумовило формування фінансової олігархії.

Індустріальний розвиток не був поступальним. Починаючи з 1825 р. його переривали кризи (1825, 1836, 1847, 1857, 1866, 1873, 1883, 1893, 1901—1902 рр.), внаслідок чого він набув циклічного характеру. Розорення невеликих і середніх підприємств сприяло концентрації та централізації виробництва, капіталу. При вивченні теми студентам слід звернути увагу на «велику депресію», її сутність, причини та наслідки для провідних країн світу, а також на їх досвід по оздоровленню економіки.

Складний і суперечливий шлях господарського розвитку пройшли країни світу в міжвоєнний період. Відбудова економіки, її піднесення чергувалися з кризами, в тому числі світовою. Безперечним лідером стали США, які не мали собі рівних в аграрному секторі, промисловості, фінансовій сфері. Не завжди стабільно, а іноді драматично розвивалося господарство Німеччини, Франції та Японії. Трагічною сторінкою в історії людства була друга світова війна, що завдала нечуваних страждань сотням мільйонів жителів землі.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання, пройти тестовий контроль для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

Капіталістичне виробництво, галузева спеціалізація, конкуренція, монополія, корпорація, державно-монополістичний капіталізм, державне регулювання, акціонерна власність, трест, синдикат, картель, концерн.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні досягнення науки. Техніка, технології виробництва в останній третині XIX ст., покажіть їх наслідки.
2. У чому полягає основний зміст процесу індустріалізації і його наслідки?
3. Які структурні зміни відбулися в економіці провідних країн Західної Європи в останній третині XIX – почала XX століття?
4. Якими були передумови і наслідки створення монополістичних об'єднань? Назвіть основні форми монополій.
5. Чому господарство сучасного «капіталістичного» світу не цілком відповідає марксистському визначенню капіталізму?
6. У чому суть «нового курсу» Д. Рузвельта?
2. Що Ви знаєте про плани Юнга та Дауеса?
3. Чи однаково виходили з економічної кризи (1929— 1933 рр.) індустріальні країни світу?

7. Охарактеризуйте особливості японської революції Мейдзі, направленої проти феодалізму.
8. У чому полягає роль аграрної реформи в переході Японії на європейський шлях розвитку?
9. У чому ви бачите позитивну роль мілітаризації японської економіки?
10. У чому суть японського «економічного дива», його причини?

Тести:

1. Політика Франції, яка була спрямована на закриття французьких і європейських ринків для англійських промислових товарів, називається:
 - а) монополістичний капіталізм;
 - у) експансія;
 - б) континентальна блокада;
 - г) фритредер.
2. Генератор електричного струму винайшов:
 - а) Дж. Ват;
 - у) Р.Дізель;
 - б) Т.Едісон;
 - г) В.Сіменс.
3. Технічні та технологічні відкриття не сприяли:
 - а) підвищенню ефективності праці;
 - б) масовому виробництву товарів;
 - в) зниженню собівартості товарів;
 - г) підвищенню собівартості товарів.
4. Телеграф Морзе та швейна машина Зінгера були винайдені в:
 - а) Англії;
 - у) США;
 - б) Франції;
 - г) Німеччині.

5. Об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають виробничу і комерційну самостійність і домовляються про частку шкiряного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринку збуту хude, називається:

- а) трест; у) картель;
- б) синдикат; г) концерн.

6. Буржуазна революція в Японії 1868 р. і реформи "Мейдзі" (освіченого правління) сприяли:

- а) становленню індустріального суспільства;
- б) політичній роздробленості країни;
- в) нерівності усіх підданих;
- г) забороні іноземних інвестицій.

7. Закон про заборону монопольної змови, прийнятий у 1890 р. в США називався законом:

- а) Моргана; у) Клейтона;
- б) Шермана; г) Віндербiльта.

8. Серйозними конкурентами Великобританії, яка першою стала на шлях промислового перевороту й індустріального розвитку, в останній третині XIX ст. стали

- а) Німеччина і Росія; у) США і Франція;
- б) Німеччина і США; г) США і Японія.

9. Об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізація продукції здійснюється через єдину збутову контору; учасники зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність, називається:

- а) концерн; у) синдикат;

б) трест; г) картель.

10. Сукупність національних господарств як макроекономічних механізмів, пов'язаних між собою міжнародними економічними відносинами в цілісну систему, називається:

а) світове господарство; у) міжнародний поділ праці;
б) світовий ринок; г) інтеграція господарства.

11. Для зовнішньої політики США кінця XIX ст. було характерно:

а) високі митні тарифи на ввіз готової продукції і повна свобода для ввезення іноземних капіталів;
б) низькі митні тарифи на ввіз готової продукції і свобода для ввезення іноземних капіталів;
в) низькі митні тарифи на ввіз готової продукції і обмеження ввезення іноземних капіталів;
г) високі митні тарифи на ввіз готової продукції і обмеження ввезення іноземних капіталів.

12. Форма організації торгівлі, постійно діючий ринок, де торгують цінними паперами, нерухомістю, великими партіями товару, називається:

а) ярмарків; у) торг;
б) біржа; г) трест.

Семінар 5. Становлення і розвиток економіки Київської Русі і Російської держави

План

1. Особливості економічного розвитку Київської Русі:

- а) формування феодалізму;
- б) розвиток ремесла і торгівлі;
- в) економічні причини феодальної роздробленості.

2. Еволюція аграрних відносин і мануфактурний період в російській промисловості.

3. Розвиток промисловості в Росії в кінці XIX століття. Промисловий підйом 90-х років XIX століття.

Методичні поради:

Історія економічної думки України часів раннього та класичного середньовіччя пов'язана з добою Київської Русі — першої держави на українській етнічній території. Літературними джерелами, що з них можна дізнатися про тогочасні економічні погляди, є літописи, угоди, грамоти князів, кодекси й записи норм світського та церковного права тощо. Найвідомішими з цих пам'яток є «Руська правда» (зведення законів давньоруського права XI—XII ст.), «Повість временних літ», «Повчання дітям» Володимира Мономаха. У них певною мірою відображено всі основні процеси економічного та суспільного життя Староруської держави, зокрема соціальну структуру й відносини власності, суспільний поділ праці, товарно-грошові відносини, джерела доходів Київської держави тощо. Тому головну увагу під час вивчення економічної думки України доби середньовіччя необхідно приділити передовсім саме цим писемним джерелам.

У найрізноманітніших документах XIV—XV ст. (жалуваних і позичкових грамотах, інвентарях, люстраціях тощо) також

відображено відносини вотчинної форми, тогочасну систему повинностей, певні аспекти торгівлі, грошового обігу, розвитку сільського господарства та ремесел, надання позичок під заставу майна, у тому числі земельних володінь. Належний внесок у розвиток економічної думки України зроблено так званою полемічною літературою, яка виникла у 80-ті роки XVI ст. у ході боротьби проти унії та католицизму. Так, твори Івана Вишенського наголошують на проблемах соціальної рівності, оскільки майново-соціальна нерівність людей походить не від природи і не від Бога, а від земних несправедливостей, показують основні форми привласнення продукту праці селян і ремісників панамі, шляхтою, духівництвом, торговцями.

Виходячи з того, що у найрозвиненішому вигляді економічну думку пізнього середньовіччя репрезентує меркантилізм, тому окрему увагу слід звернути на розвиток ідей меркантилізму в Росії та в Україні. Зокрема, в Росії вони поширюються значно пізніше, ніж у країнах Західної Європи, що було зумовлено специфікою історичного та економічного розвитку російської держави. На відміну від країн Західної Європи, де важливу роль у переході до капіталізму відігравала зовнішня торгівля, у Росії остання майже виключно була в руках іноземних купців, тому й не мала великого значення для розвитку економіки. До того ж Росія не мала власного торговельного флоту, була відрізана від берегів Балтійського й Чорного морів.

Своєрідність меркантилізму в Росії полягала в тім, що там не було чистого монетаризму, його елементи перемішувалися з більш зрілими принципами «торгового балансу». З одного боку, як і на Заході, меркантилізм у Росії відображував переважно інтереси

купецтва, а з другого — російський меркантилізм був принципово відмінним від західноєвропейського. Якщо представники останнього джерелом багатства вважали зовнішню торгівлю, то в центрі уваги російських меркантилістів був розвиток продуктивних сил країни.

Російські вчені, у працях яких були помітні певні ідеї меркантилізму, висували широку програму розвитку мануфактурної промисловості. Вони не ототожнювали багатство з грошима і благородними металами. Хоча російські меркантилісти і вважали необхідним розвиток зовнішньої торгівлі, у центрі їхньої уваги був розвиток вітчизняного виробництва, розширення внутрішньої торгівлі. Російський меркантилізм відрізнявся ще від західноєвропейського й тим, що зачіпав й аграрне питання. А проблеми колоніалізму в ньому не посіли того місця, яке їм належало в західноєвропейському меркантилізмі. Проте економічну роль держави російські вчені-економісти трактували значно ширше, хоч водночас у Росії досить сильно виявлялася дворянська обмеженість практичного меркантилізму.

Також треба звернути увагу на те, що певні риси меркантилізму були властиві й українській соціально-економічній думці кінця XVII — початку XVIII ст. Уже економічна політика Б. Хмельницького (XVII ст.) свідчить про наявність у ній елементів меркантилізму. Вона базувалась на засаді активного втручання державної влади в господарське життя, заохочення вивезення товарів і обмеження ввезення коштовностей, установлення захисного мита, пільг для місцевих підприємців і купців. Велике значення мали економічні зв'язки з іншими країнами, довгострокові торговельні

угоди. Така політика об'єктивно сприяла поживленню економічного життя країни, розвитку товарно-грошових відносин, процесу первісного нагромадження капіталу.

Економічна думка України (як і Росії) тієї доби відрізнялася від західноєвропейських меркантилістських концепцій широтою й оригінальністю підходу до розв'язання багатьох питань, зокрема, суті багатства та його джерел, ролі промисловості в економіці країни тощо.

Вивчаючи це питання, слід проаналізувати економічні погляди консервативного і ліберального дворянства та їхніх ідеологів на проблеми реформування сільського господарства. Необхідно простежити вплив ідей ліберального дворянства і тогочасної західної політичної економії на формування поглядів і програм декабристів. Економічна думка цього періоду була безпосередньо пов'язана з вирішенням проблем кріпацтва. Аналізуючи її, слід звернути увагу на різні підходи до цієї проблеми представників консервативного та ліберального дворянства, а також буржуазії та її ідеологів.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання, пройти тестовий контроль для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

грошова рента, фольварк, ярмарок, кріпацтво, ремесло, мануфактура, «срібна гривня», індустріалізація, монополізація, імперіалізм.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте форми і особливості землеволодінь в Київській Русі в IX – першій половині XIV ст.
2. Категорії залежних селян в Київській Русі, їх характеристика.
3. Назвіть економічні причини і покажіть наслідки феодальної роздробленості Київської Русі.
4. Проаналізуйте характер, форми внутрішньої і зовнішньої торгівлі Київської Русі.
5. У чому полягає важлива особливість економічного розвитку Росії в період XV – XVII ст.?
6. Охарактеризуйте основні причини промислового підйому 90-х рр. XIX століття в Росії.
7. Покажіть особливості розвитку ринку в період промислового підйому в Росії.

Тести

1. Основну частку селянського населення в XI-XII ст. в Росії становили:
 - а) смерди;
 - б) рядовичи;
 - в) закупи;
 - г) холопи.
2. Вотчина являє собою:
 - а) повне спадкове володіння;
 - б) умовне володіння;
 - в) землеволодіння на визначений термін;
 - г) неповне спадкове володіння.
3. За якого князя Київської Русі була складена збірка законів "Руська

- в) посилилася феодальна роздрібненість;
- г) знизилася міжнародне значення країни.

10. Яка подія поклала початок кріпосному праву на Русі?

- а) прийняття законів „Руська правда”;
- б) татаро-монгольська навала;
- в) видавництво збірки законів „Судебник”;
- г) хрещення Русі.

Семінар 6. *Особливості господарського розвитку України в ХІХ – початку ХХ ст.*

План

1. Економічна політика «військового комунізму» і НЕП. Індустріалізація і колективізація економіки країни.
2. Економічні реформи 50-60 рр., другої половини 80-х років ХХ століття і їх вплив на економічний розвиток.
3. Участь України в світовому господарстві на сучасному етапі.

Методичні поради:

Рубіж ХІХ і ХХ ст. характеризується в Україні завершенням промислового перевороту і переходом до індустріалізації, суть якої полягала в розбудові великої машинної індустрії, якісній зміні структури господарства (промисловість мала переважати над сільським господарством, а важка промисловість над легкою). Ці широкомасштабні суттєві зміни відбувалися в надзвичайно складних умовах, адже Російська імперія, як і більшість країн світу, у 1900—

1903 рр. пережила економічну кризу. 1904—1908 рр. позначені депресією, і лише в 1909—1913 рр. почалося промислове піднесення. Українська промисловість формувалася як частина загальноімперського економічного комплексу. Проте через певні обставини (вигідне географічне розташування, природні багатства, дешева, але кваліфікована робоча сила, тощо) вона мала свої особливості, які суттєво вплинули на структуру та розвиток промислового потенціалу краю. Своєрідним каталізатором реалізації потенційних можливостей регіону стала економічна криза, яка, загостривши конкуренцію та посиливши поляризацію підприємств, змусила буржуазію максимально сконцентрувати і об'єднати сили. Тому вже на початку ХХ ст. Україна за рівнем Концентрації промислового виробництва в основних галузях не тільки домінувала в Російській імперії, а й посідала одне з перших місць у світі.

Концентрація промислового виробництва сприяла процесу монополізації, і тому утворення монополій почалося спочатку саме у найбільш «концентрованих» галузях — металургійній, кам'яновугільній, залізородній тощо. На початку сторіччя виростають могутні синдикати: «Продвагон» (1901), «Продамет» (1902), «Трубопродажа» (1902), «Гвоздь» (1903). Поступово в українських землях склалася певна спеціалізація промислових районів. Поступово в українських землях склалася певна спеціалізація промислових районів. Українські землі наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. стали одним з головних промислових районів Російської імперії.

В аграрному секторі України на початку ХХ ст. налічувалося понад 32 тис. поміщицьких господарств. Частина з них, переважно

великі земельні латифундії, перейшла на капіталістичні рейки, створивши ефективні, багатогалузеві господарства. Органічно вписалися в нові умови господарювання маєтки Кочубея, Терещенка, Харитоненка та ін. Решта ж поміщиків, не пристосувавшись до буржуазних відносин, була змушена продавати свої землі. Про Масштаби цього процесу свідчить хоча б той факт, що протягом 1877—1905 рр. дворяни Півдня України продали майже половину своїх володінь (у цілому в українських землях поміщики до початку першої російської революції спродали понад 1/3 своїх земель).

Перетворення землі на товар суттєво змінило життя не тільки дворянства, а й селянства. У пореформений період інтенсивно розгорнувся процес його майнової диференціації. Характерним для цього процесу було не рівномірне розшарування, а катастрофічна поляризація: 1917 р. частка заможних господарств (понад 15 десятин) становила 5,1%, а відсоток безземельних та малоземельних селян в Україні сягнув 80,5%. Якщо врахувати, що селянин сплачував викупні платежі, численні податки та виконував натуральні повинності, то цілком зрозуміло, що на початку ХХ ст. соціальне напруження зросло в аграрному секторі. Не кращими були умови і в робітників України, адже робочий день офіційно тривав майже 11 год. на добу (часто перевищуючи цю норму), 1904 р. майже 32% робітників Російської імперії було оштрафовано. Низька заробітна плата, жахливі умови праці, погане медичне обслуговування, відсутність політичних прав і свобод поглиблювали катастрофічне становище трудящих мас в Україні. Вибух народного гніву назрівав.

Отже, промислового розвитку Наддніпрянської України на початку ХХ ст. були притаманні концентрація виробництва, утворення монополій, спеціалізація районів, значний вплив іноземного капіталу, нерівномірний розвиток українських регіонів, вищі від загальноімперських темпи розвитку, перетворення України на один з головних промислових районів Російської імперії тощо. Ці процеси, з одного боку, відображали розвиток української промисловості у контексті загальноросійських тенденцій, з іншого — були своєрідним підсумком впливу місцевих чинників.

В аграрному секторі України зберігали свої позиції великі поміщицькі латифундії; перетворення землі на товар спричинило посилення майнової диференціації селянства; зростає експлуатація народних мас; назріла проблема аграрного перенаселення тощо. Всі ці чинники призвели до значної напруженості в суспільстві, загострення соціальних протиріч.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання, пройти тестовий контроль для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

націоналізація, «військовий комунізм», НЕП, продрозкладка, продподаток, колективізація, індустріалізація, колгосп, грошова реформа, командна економіка, стагнація, роздержавлення, приватизація, «тіньова» економіка, інтеграція, ЕЕС.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає специфіка здійснення «політики військового комунізму» в Україні?
2. У чому суть нової економічної політики? Що зумовило її згортання?
3. Охарактеризуйте особливості і наслідки індустріалізації в Україні.
4. Покажіть вплив колективізації на стан сільського господарства.
5. Як грошова реформа 1947 року вплинула на життєвий рівень населення?
6. Назвіть причини і наслідки реорганізації управління промисловістю в 50-х – початку 60-х років ХХ ст.
7. Охарактеризуйте передумови, хід і наслідки господарської реформи 1965 року.
8. Покажіть основні напрями розвитку господарства України в другій половині 60-80-х років. Чим був обумовлений його стагнаційний характер?
9. У чому виявилася диспропорційна розвитку радянської економіки і її витратний характер в 60-80-і роки ХХ століття?
10. Назвіть основні економічні причини розпаду СРСР?
11. Яку економічну політику проводив український уряд в перші роки незалежності? Чим вона була обумовлена?
12. У чому суть грошової реформи, проведеної в Україні в 1996 році?
13. Назвіть основні чинники зростання «тіньового» сектора української економіки і його наслідки.
14. Що, на ваш погляд, заважає Україні подолати затяжну економічну кризу?

15. Охарактеризуйте зовнішньоекономічні зв'язки і обумовлені ними проблеми на сучасному етапі розвитку України.
16. Суть і структура ЕЕС.
17. Чим обумовлена необхідність вступу України в ЕЕС?

Тести:

1. До складу яких країн входила Україна в період Першої світової війни?
 - а) Росії та Німеччини;
 - б) Росії та Австро-Угорщини;
 - в) Росії та Англії;
 - г) Росії та Польщі.
2. Матеріальне чи грошове відшкодування державою, що розв'язала війну, збитків, заподіяних державі, яка зазнала нападу, називається:
 - а) мораторій;
 - б) контрибуція;
 - в) рефінансування;
 - г) репарація.
3. Однією з характеристик політики "воєнного комунізму" являється:
 - а) скасування карткової системи розподілу продуктів;
 - б) націоналізація деяких земельних наділів;
 - в) держава не контролює виробництво;
 - г) націоналізація підприємств.
4. Згідно з "продрозкладкою":
 - а) селяни були зобов'язані здавати державі "лишки" зерна та інших продуктів;
 - б) було розпущено спеціальні продовольчі загони;
 - в) скасовано приватну власність на землю;
 - г) запроваджено загальну трудову повинність.
5. Політика "воєнного комунізму" не передбачала:

- а) встановлення державної монополії на землю;
- б) скасування загальної трудової повинності;
- в) централізації розподілу сировини і готової продукції;
- г) запровадження карткової системи розподілу продуктів.

6. Переведення значної частини національного господарства на виробництво товарів та послуг військового призначення:

- а) індустріалізація;
- в) мобілізація;
- б) мілітаризація;
- г) інтеграція.

7. Метою грошової реформи 1947 р. було:

- а) скорочення грошової маси випущеної під час війни;
- б) ліквідація приватної власності на землю;
- в) примусове залучення селян до колгоспів;
- г) поспішна індустріалізація.

8. Як називається примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, які провадять ворожі війська:

- а) контрибуція;
- в) конфіскація;
- б) репарація;
- г) реквізиція.

9. Колективізація сільського господарства на Україні проявлялася перш за все в:

- а) поспішній індустріалізації;
- б) примусовому залученню селян до колгоспів;
- в) скороченню грошової маси, випущеної під час війни;
- г) швидких темпах розвитку сільського господарства та легкої промисловості.

10. Примусове безплатне або оплачуване відчуження майна, що проводиться органами державної влади, називається:

а) колективізація;

в) контрибуція;

б) репарація;

г) експропріація.

Семінар 7. Економічні ідеї меркантилізму та класична школа політичної економії

План

1. Меркантилізм як перший напрямок економічної думки.
2. Погляди фізіократів. Роль Ф.Кене у виникненні, становленні і розвитку школи фізіократів.
3. Теорія поділу праці, вартості, грошей і доходів А.Сміта (по роботі «Дослідження про природу і причину багатства народів»).
4. Теорія вартості, заробітної плати, прибутку, ренти Д. Рікардо (по роботі «Засади політичної економії і оподаткування»).

Методичні поради:

Вивчення питання доцільно розпочати зі з'ясування історичних передумов виникнення меркантилізму, які значною мірою пояснюватимуть його суть, основні відмітні риси й цілі, а також те, чому він знаменував собою перехідний період до зародження економічної науки як самостійної галузі людських знань і став першим виявом економічних ідей буржуазного суспільства.

Предметом дослідження меркантилістів була майже виключно сфера обігу. Ідеологи меркантилізму були впевнені, що тільки гроші (золоті і срібні) та скарби становлять багатство нації, окремої держави. Джерелом багатства вважався нееквівалентний обмін у

результаті торгових взаємовідносин з іншими державами. Примноження багатства, на думку меркантилістів, є невід'ємним від протекціоністських заходів регулювання зовнішньої торгівлі (заохочення експорту, стримування імпорту) і широкої підтримки національної промисловості.

Варто, проте, зазначити, що економічні погляди меркантилістів не склалися в певну цілісну наукову теорію. Це була, по суті справи, сукупність поглядів і думок багатьох людей, до того ж не науковців, а практиків — купців, промисловців, фінансистів, службовців торговельних компаній. Вони не теоретизували, а розв'язували конкретні економічні питання, формулювання яких здебільшого виносили прямо в заголовки своїх друкованих творів, котрі тоді називали «памфлетами». Меркантилізм можна визначати і як сукупність практичних господарських заходів європейських держав у XVI — XVIII ст. Намагаючись подолати гострі економічні суперечності, що їх породжував розклад феодальної системи, дворянський абсолютизм у Франції, інших країнах Західної Європи та в Росії намагався зміцнити торгівлю і промисловість за допомогою цих заходів. Зasadничими вимогами меркантилістів незмінно залишались такі: перевищення експорту над імпортом, стимулювання вивезення з країни товару і ввезення в неї золота, захист національної економіки від закордонних інвестицій.

Необхідно звернути увагу на те, що хоча меркантилісти не узгоджували між собою ні цих принципів, ні загального аналітичного інструментарію, проте можна виявити певну спільність їхніх теоретичних поглядів.

З'ясувавши основні риси, притаманні меркантилізму в цілому, варто розглянути і його еволюцію. У розвитку меркантилізму виділяють два етапи — ранній і пізній. Ранній меркантилізм К. Маркс назвав монетарною системою, а пізній — власне меркантилізмом, або мануфактурною системою. Основним критерієм такого поділу є обґрунтування способів досягнення активного торговельного балансу, тобто позитивного сальдо в зовнішній торгівлі.

Знання суті та основних характеристик раннього і пізнього меркантилізму уможливить порівняльний аналіз їх, тобто виявлення як спільних рис, так і відмінностей. При цьому важливо зрозуміти, що в центрі уваги всіх меркантилістів завжди була проблема збагачення країни. Варто підкреслити, що в головному і ранні, і пізні меркантилісти були згодні: на їхню думку, єдиним справжнім багатством країни є гроші. Відповідно до цього всі меркантилісти виступали за максимальне нагромадження грошей. Основна відмінність полягала в різних поглядах на суть активного балансу.

Дослідивши економічну основу меркантилізму та механізм реалізації його ідей у політиці окремих країн, можна висновувати, що в цілому меркантилізм мав історично прогресивний характер. Практична спрямованість меркантилістської системи у сфері торгових чи позичкових операцій і грошового обігу та її вплив на наступні етапи еволюції економічної науки очевидні. Теорія «торгового балансу» пропонувала достатньо ефективне розв'язання економічних проблем періоду первісного нагромадження капіталу та мануфактурного капіталізму. Активне сальдо «торгового балансу» справді було важливим джерелом збагачення буржуазії, до того ж

постійним і надійним, не пов'язаним із випадковостями політичного життя та адміністративної діяльності. У найрозвинутіших країнах тієї доби, передовсім в Англії і Франції, особливості реалізації ідей меркантилізму протягом XVI—XVIII ст. визначили, по суті, головні причини своєрідності їхнього економічного розвитку аж до XX ст.

Розвиток капіталістичних відносин призвів до занепаду меркантилізму передовсім в Англії — найрозвиненішій економічно країні. Буржуазна революція середини XVII ст. в Англії розпочала добу політичних і промислових революцій на європейському континенті. Буржуазія поступово приходить до влади. Починається бурхливий розвиток промисловості. Цей розвиток був неможливим без наукових знань. XVII ст. стало століттям розвитку природничих наук, особливо механіки, математики, фізики, астрономії. Великого значення набуває філософія. Усе це сприяло також і розвитку економічної думки. Було покладено початок формуванню політичної економії як науки. За цих умов і виникла класична політична економія. Вона зародилась в Англії в кінці XVII ст. та у Франції на початку XVIII ст.. прийшовши на зміну меркантилізму.

Уперше термін «класична політична економія» ужив К. Маркс стосовно школи, яка розпочала дослідження внутрішніх закономірностей буржуазного суспільства. Якщо меркантилісти досліджували сферу обігу, то класики за предмет дослідження взяли сферу виробництва й поклали початок її науковому аналізу. Класики проголосили ідею природного порядку, дію об'єктивних економічних законів. На відміну від меркантилістів — прихильників державного втручання в економічне життя, вони обстоювали економічну свободу,

економічний лібералізм, були супротивниками протекціонізму. Проблему цінності, яка на той час була однією з центральних в економічному аналізі, класична школа розв'язувала переважно з позицій трудової теорії.

Слід звернути увагу на хронологічні рамки існування класичної політичної економії. За схемою К. Маркса, до класиків належали економісти від В. Петті до Д. Рікардо в Англії і від П. Буагільбера до С. Сісмонді у Франції. Вершиною класичної політичної економії Маркс називає праці А. Сміта і Д. Рікардо, якими, на його думку, класична школа вичерпала себе. Її, за Марксом, заступила «вульгарна», тобто ненаукова політекономія. Цей перехід він пов'язував із загостренням класової боротьби.

У західній літературі визначення хронологічних меж класичної політекономії є іншим. Її зародження часто пов'язують із фізіократами. До класичної політекономії західні економісти фактично відносять усю післярікардіанську політичну економію XIX ст.

Основоположником класичної політичної економії в Англії К. Маркс називає В. Петті (1623—1687). Інші економісти відносять його до меркантилістів. Проте аналіз його праць дає підстави для висновку, що він є економістом перехідного від меркантилізму до класичної політекономії періоду.

Засновником класичної політичної економії у Франції К. Маркс називає П. Буагільбера (1646—1714). На формуванні його світогляду позначились особливості економічного розвитку Франції: панування феодалізму, слабкий розвиток промисловості, зубожіння сільського

населення. В економічній теорії та в економічній політиці неподільно панував меркантилізм.

Фізіократи — французькі економісти другої половини XVIII ст., представники класичної політичної економії. Саме їх західні економісти називають засновниками політичної економії. Назва цієї наукової школи походить від грецьких слів «фізис» — природа і «кратос» — влада. Вивчаючи це питання, необхідно уявити, чим зумовлена поява школи фізіократів саме у Франції, в економічній політиці якої неподільно панував меркантилізм, фізіократи виступили проти меркантилізму і висунули на перший план аграрну проблему. Саме тому критика меркантилізму набрала в них аграрного характеру. Фізіократи на відміну від меркантилістів були прихильниками економічного лібералізму. Визнаним главою школи фізіократів був Ф. Кене.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання, розв'язати задачі для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

меркантилізм, «грошовий баланс», «торговий баланс», неповноцінні гроші, фізіократи, класична англійська політекономія, економічні закони, поділ праці, спеціалізація, кооперація, продуктивність праці, товар, споживча вартість, мінова вартість, гроші, заробітна плата, прибуток, рента, чистий продукт, податок, пропорційна та регресивна системи

оподаткування, економічна рента, порівняльні переваги в економіці.

Питання для самоконтролю:

1. Чи міг би Аристотель досліджувати двоїстий зміст товару?
2. Аристотель розглядав поняття «економіка» та «хрематистика». Яким чином він їх розрізняв?
3. Меркантилізм розділений на ранній та пізній періоди. Чим це викликано? Чому говорять, що пізні меркантилісти впритул підійшли до класичної політекономії?
4. Хто відкрив трудове походження вартості?
5. Чому А. Сміт називав ідеї меркантилістів «середньовічним марновірством»?
6. У чому полягає зміст макроекономічного моделювання?
7. Які школи економічної теорії можна віднести до класичного напрямку? Чому?
8. Чим все ж таки розрізняються поняття «вартість», «цінність» і «ціна»?
9. Як Ви розумієте вираз І.В.Гете: «Історія науки - сама наука»?
10. Чи вірне твердження Д.Рікардо, що диференційна рента з розвитком суспільства завжди буде зростати? Пояснить.

Назвіть ім'я економістів:

1. Він був одним з засновників меркантилізму. Його життя і діяльність довелось на кінець XVI – початок XVII століть (1571-1621рр.) і відрізнялося різноманітністю: поет і радник

короля, дуелянт і вчений. Він був одним з керівників гугенотів. Всесвітню славу йому принесло видання у 1615 році «Трактату політичної економії», де вперше використане поняття *політична економія*. Вчений розглядав науку як звід правил господарської діяльності. Він підкреслював, що багатство – це надлишок продуктів, що залишається після задоволення потреб країни.

2. У його книзі «Багатство Англії в зовнішньої торгівлі чи Баланс нашої зовнішньої торгівлі як принцип нашого багатства», що вийшла після його смерті у 1664 році, мова йшла про переваги активної зовнішньої торгівлі. Він підкреслював, що набагато вигідніше вивозити не сировину, а готові вироби. На його думку, необхідно продавати іноземцям більше, ніж купувати у них, вигідно скорочувати споживання імпортованих товарів. Він критикував «грошовий баланс» монетаристів. Він жив в Англії в 1571-1641 роках.
3. Цей вчений був відомим економістом свого часу. Сам виходець з ремісників, самоучка, він вніс істотний внесок у розвиток економічної науки, насамперед Росії. У його праці «Книзі про убогість та багатство» (1724р.) багатство розглядається як речове та нематеріальне. Він був прихильником строгої регламентації господарського життя. Ним було встановлено чіткий зв'язок між зростанням багатства та продуктивністю праці. Жив він в Росії у 1652-1726 роках. Вмер у в'язниці, куди був відправлений за свою «Книгу

про убогість і багатство», оскільки вона торкалася інтересів царського оточення.

4. Шотландський економіст і філософ, найвизначніший представник англійської класичної політекономії. У 1776 році вийшла в світ його знаменита робота, в якій він показав роль суспільного поділу праці в розвитку виробництва, розглянув обіг і функції грошей, розподіл доходів в буржуазному суспільстві. У його дослідженнях дається обґрунтування трудової теорії вартості.
5. Цей економіст жив у 1694-1774 роках. Він був лікарем за професією. В той же час започаткував школу фізіократів. Найбільшою з його досягнень є аналіз проблеми відтворення та реалізації сукупного суспільного продукту, що їм зроблено вперше в економічній науці.
6. Він народився в 1772 році в Лондоні в родині значного біржовика. У 16 років почав допомагати батьку в його торгових та біржових операціях. У 30 років він став одним з членів керівного комітету Лондонської біржі. Захоплено займався природничими науками: фізикою, хімією, а також математикою. Політична економія перетворилася з наукового захоплення в справу всього його життя. Його головна наукова праця «Початок політичної економії та податкового обкладення» (1817р.). У цьому добутку він розвиває трудову теорію вартості, теорії ренти, прибутку і заробітної плати.

Задача:

На основі методології Ф.Кене визначте, яка частина річного продукту вийшла з обороту, чому дорівнює особисте споживання «продуктивного класу», «класу земельних власників» та «марного класу» і їх особисте споживання в сукупності.

Відомо, що річний продукт складає 15 млрд. грош. од. Рента – 6 млрд. грош. од. Клас «земельних власників» використовує половину свого доходу (ренти) на задоволення особистих потреб, а іншу половину – на придбання промислової продукції у «марного класу».

Семінар 8. Посткласичні економічні теорії XIX сторіччя

План

1. Загальна характеристика посткласичної політекономії.
2. Економічні погляди отця і сина Дж. Мілля і Дж. Ст. Мілля.
3. Теорія «чинників виробництва» Ж.-Б.Сєя.
4. «Закон народонаселення» Т. Мальтуса.

Методичні поради:

Початок XIX ст. ознаменувався бурхливим розвитком капіталізму, що був прискорений промисловим переворотом. Розвиток капіталістичних відносин супроводжувався занепадом і розкладом дрібного виробництва, зубожінням значної частини населення. Економіку починають розхитувати економічні кризи.

Міркування класиків щодо гармонії приватних і суспільних інтересів повсякчасно спростовувало саме життя. У зв'язку з цим виникає так званий критичний напрям. Варто порівняти погляди представників критичного напрямку і «нової хвилі».

Один із важливих напрямів посткласичної політекономії пов'язаний насамперед з ім'ям Ж. Сея. Учений запропонував плюралістичне тлумачення вартості, відповідно до якого вартість може мати чимало визначень, оскільки залежить від різноманітних чинників: суб'єктивної оцінки корисності товарів; витрат виробництва; співвідношення попиту і пропозиції. Основними, на його думку, є витрати факторів виробництва.

У теорії факторів виробництва, тісно пов'язаній з теорією послуг, Ж. Сей сформулював ідею економічної "тріади", в якій кожен фактор виробництва закономірно одержує свою частку загального прибутку. Економіст розглядав процес виробництва як гармонійне співробітництво власників ресурсів і підприємств, що споживають ці ресурси. Підприємницький прибуток є винагородою капіталіста за раціональне використання придбаних ресурсів. Якщо підприємець бере позику, то відсоток є відрахуванням з підприємницького прибутку. Ж. Сей сформулював основні положення теорії компенсації, суть якої полягає в тому, що застосування машин, які потребують витрат, має компенсуватися поліпшенням добробуту всього населення.

Використовуючи протиріччя класичної політекономії, М. Мальтус (1766-1834) виклав свою теорію вартості і прибутків, піддавши критиці положення класичної школи. Т. Мальтус

сформулював так звану теорію народонаселення, згідно з якою зростанням населення управляє "природний закон". Суть цього закону полягає в тому, що населення зростає в геометричній прогресії, а засоби існування — в арифметичній, унаслідок чого утворюється розрив між темпами зростання населення і продуктів споживання. Зменшити цей розрив можна у результаті насильницького скорочення населення (ведення війн, зменшення заробітної плати нижче мінімального рівня), заохочення безшлюбності, під час епідемій тощо. Поява суб'єктивної школи в політекономії була зумовлена необхідністю пошуку й обґрунтування нового підходу до встановлення цін на продукцію підприємств, альтернативного витратно-трудоному методу ціноутворення.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

змінні витрати, «залізний закон заробітної плати», доктрина мальтузіанства, прожитковий мінімум, закон обмеженості ресурсів, екстенсивне зростання капіталу, закон спадної віддачі, технічний прогрес, кількісна теорія цін, теорія фонду заробітної плати, сальдо зовнішньої торгівлі, міра цінності товару, кінцева продукція, закони виробництва, «непродуктивні витрати», закони розподілу, змішана економіка, вульгаризація економічної теорії, закони Сея.

Питання для самоконтролю:

1. Які основні ідеї книги Т. Мальтуса «Дослідження законів народонаселення» і в чому їх значення для економічної науки?
2. Поясніть вислів: «Економічне зростання – це перегони між виснаженням і винахідництвом». Чи існує взаємозв'язок між поняттями: винахід, технологічне удосконалення, народонаселення? Поясніть.
3. Розкрийте суть теорії «третіх осіб» Т. Мальтуса.
4. Чи існує практика державної політики заборони або стимулювання зростання населення країни? Обґрунтуйте.
5. Як зв'язував Т. Мальтус рівень заробітної плати із зростанням населення? Який взаємозв'язок між «законом спадної родючості ґрунту» і «залізним законом заробітної плати» Т. Мальтуса?
6. Чи зможете ви привести аргументи на користь демографічної концепції мальтузіанства і проти неї?
7. Чому Дж. М. Кейнс вважав Т. Мальтуса одним з попередників своєї концепції кризового економічного розвитку?
8. Як трактує Дж. Ст. Мілль категорії «вартість», «продуктивна праця», «заробітна плата», «рента»?
9. Які висновки слідують з кількісної теорії грошей у викладі Дж. Ст. Мілля?
10. Яким чином Дж. Ст. Мілль протиставляє «закони виробництва» і «закони розподілу»?
11. У чому суть доктрини соціальних реформ Дж. Ст. Мілля?

12. Розкрийте і поясніть механізм урівноваження платіжних балансів Юма.
13. Уявіть, що Україна втрачає половину свого золота. Чи вплине цей чинник на ціни товарів усередині країни?

Назвіть ім'я економістів:

1. Він був виразником нових ідей в політичній економії після французької буржуазної революції. Потім він став крупним фабрикантом. Свої економічні погляди він виклав в «Трактаті політичної економії» (1803р.), в 6-ти томному «Курсі політичної економії» (1828-1830рр.). Цими роботами працями він показав себе переконливим ідеологом промислової буржуазії, прихильником ідей ліберального напрямку в економічній науці. Економічна наука зобов'язана йому двома ідеями: законом його імені та теорією факторів виробництва. Він жив в період 1767 -1832 років.
2. Оригінальні ідеї щодо захисту капіталізму були висловлені в трудах відомого англійського економіста. Голи його життя – 1766 – 1834 роки. Після закінчення Кембриджу він став сільським священиком. В 1798 році ним було надруковано памфлет «Досвід про закон народонаселення». В 1807 році він обіймає посаду професора політичної економії в коледжі Ост-Індської компанії. Їм сформульовано «природний закон народонаселення». З його ім'ям пов'язано одне з напрямлень суспільної науки.

3. Цей вчений економіст є відомим представником посткласичної політекономії. Його батько також був відомим вченим економістом, другом Рікардо. Наш герой жив в 1806-1873 роках. Свою першу працю «Досвід з політичної економії» він надрукував, коли йому було 23 роки. Найбільш вагомими його працями є «Досвід з деяких невіршених питань політичної економії» (1844р.), «Основи політичної економії з деякими додатками їх к соціальної філософії» (1848р.).

Семінар 9. Марксистська класична і сучасна економічна школа

План

1. К.Маркс і Ф.Енгельс про відносини праці і капіталу (по роботах К.Маркса «Капітал», «Убогість філософії», Ф.Енгельса «Положення робітничого класу в Англії»).
2. Ленінський етап у розвитку марксизму. Значення економічних робіт В.І.Леніна післяжовтневого періоду («Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Про продовольчий податок», «Про кооперацію»).
3. Особливості розвитку марксизму в сучасних умовах.

Методичні поради:

Процес становлення марксизму характеризується за періодами. Ранній — до виходу у світ «Капіталу» (40-50 рр. XIX ст.), коли працям основоположників марксизму був більшою мірою притаманний революційний пафос, ніж наукове осмислення дійсності.

Далі йдеться про зміст «Капіталу» — основної економічної праці марксистів. Пізній період (70-90-ті рр. XIX ст.) ознаменований працями, в яких викладається марксистське бачення справедливого суспільства.

Період становлення марксизму припадає на роки загострення соціальних суперечностей, посилення класової боротьби. Це позначається на теоретичній діяльності Маркса та Енгельса, надає їхнім працям загальнофілософського забарвлення та соціологічної спрямованості.

З цих праць передовсім варто назвати твори Маркса: «Критика Гегелівської філософії права», де (цілком у дусі альтернативної школи) доводиться необхідність формування нової ідеології, що здатна надихнути маси на революційні перетворення; «Економічно-філософські рукописи 1844 року», що стали першим кроком до створення нового напрямку в економічній теорії, заснованого на класовому підході (розглядаються відносини між працею і капіталом); «Злиденність філософії» та «Наймана праця і капітал», де автор заперечує можливість «удосконалення» капіталізму, оскільки відносини праці і капіталу є непримиренно ворожими; «Чорновий рукопис 1857—1858 року» з попереднім формулюванням основних ідей «Капіталу».

Велике значення мали праці Енгельса: «Нариси до критики політичної економії», де висловлено міркування щодо ролі різних форм приватної власності як основи різних типів суспільного ладу, та «Становище робітничого класу в Англії», де обґрунтовано правомірність класової боротьби з економічного погляду.

Зі спільних праць Маркса та Енгельса заслуговують на увагу «Святе сімейство» та «Німецька ідеологія», що в них найповніше відбито їхні погляди на необхідність застосування нових методів економічного аналізу, а також «Маніфест Комуністичної партії», котрий став першим системним викладом особливого класового світогляду та першою спробою змалювати основи іншого, комуністичного ладу.

Ознайомлення з цими працями дасть можливість скласти уявлення про ті проблеми, які потребували розв'язання на більш глибокій теоретичній основі. Водночас у цих творах уперше обґрунтовувалась теорія класової боротьби. Роботи цікаві за змістом, важливі для розуміння сутності подій, що відбувались у той час. Багато що з цих праць згодом буде використано радикальними соціальними вченнями.

Беручи загалом, можна сказати, що Маркс і Енгельс створили в економічній науці особливий напрям, який став основою соціал-демократичних теорій, а згодом і так званого наукового комунізму. Аналізуючи роль, яку відіграв марксизм у розвитку економічної науки, та наслідки практичного втілення цієї доктрини в життя, слід урахувати його складність і неоднозначність. Передовсім слід розмежовувати економічну теорію і політичні погляди К. Маркса, а також оцінку марксизму (зокрема економічного вчення) західними економістами і дослідниками в пострадянських країнах. Безперечно, Маркс заклав основи нового напрямку в дослідженні економічних і соціальних процесів. Західні дослідники вважають його видатним теоретиком, який спромігся синтезувати історію, політичну економію,

філософію, соціологію у створенні відповідних підходів до дослідження суспільного розвитку.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання, розв'язати задачі для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

марксизм, конкретна й абстрактна праця, функції грошей, товарний фетишизм, капітал, додаткова вартість, вартість товару «робоча сила», норма додаткової вартості, експлуатація, нагромадження капіталу, прибуток, норма прибутку, середня норма прибутку, ціна виробництва, земельна рента, ціна землі, два підрозділи сукупного продукту імперіалізм, монополізм, вивіз капіталу, націоналізація, кооперація, витрати виробництва, постійні та змінні витрати, органічна будова капіталу.

Питання для самоконтролю:

1. Що є великим відкриттям К.Маркса?
2. У чому суть двоїстого характеру праці, яка втілена в товарі? Чому сам К.Маркс так високо оцінював це своє відкриття?
3. З чого складаються суспільно необхідні витрати праці по К.Марксу?
4. Які фактори виробництва виділяє К.Маркс?
5. Як К.Маркс визначає категорії «вартість», «Ціна виробництва», «додаткова вартість», «продуктивна праця»?

6. У чому різниця визначення вартості К.Маркса від попередніх визначень (А.Сміта, Д.Рікардо)?
7. К.Маркс показує. Що додаткова вартість виробляється на основі закону вартості, в повної відповідальності до його вимог. Розкрийте взаємодію цих законів (вартості і додаткової вартості).
8. Як К.Маркс визначає товар «робоча сила»?
9. Дайте пояснення висловлювання «робоча сила виступає як товар»?
10. Чому К.Маркс аналізує функції гроша у визначеній логічній послідовності?
11. Чому К.Маркс не прийняв кількісної теорії гроша?
12. Чому К.Маркс називає прибуток перетвореною формою доданої вартості?
13. Який зміст вкладав К.Маркс у поняття «Органічні будова капіталу», норма експлуатації», «загальний закон капіталістичного нагромадження»?
14. Які особливості теорії відтворення К.Маркса?
15. Які види земляною ренти К.Маркс аналізує в «Капіталі»?
16. Чим відрізняється трактування теорії заробітної плати у К.Маркса від її трактування в межах класичної школи?
17. Що вважав Ф.Енгельс базою ринкових відносин?
18. На могильній плиті К.Маркса вибито такі слова, які він написавши у 26 років: «Досі філософи тільки пояснювали світ. Завдання в тому, щоб змінити його». К.Маркс вірив у насильницьку революцію, що зруйнує капіталістичну систему,

яка на його думку, експлуатує робітників. Чи існують нині певні економічні дефекти у суспільстві, які, на вашу думку, варто б усунути? Яким чином ви усували б їх?

19. Пояснить суть висловлення К.Маркса: «Я дивлюся на розвиток економічної суспільної формації як на природно історичний процес, тому з мого погляду, менше, ніж з якого би то ні було іншого, окрему особу можна вважати відповідальною за ті умови, . продуктом яких у соціальному змісті вона залишається. Як би не піднімалася вона над ними суб'єктивно» (Маркс К., Енгельс Ф. - Тв. – Т.23. –С.8).
20. При капіталізмі товарне виробництво стає загальним. У той же час Ленін В.І. висунув положення про підрив товарного виробництва монополіями і фінансовим капіталом. Як Ви можете пояснити цю думку?
21. Мається точка зору, що між другим та третім томами «Капіталу» К.Маркса існує протиріччя. Як формулюється це протиріччя? Поясните свою точку зору по цьому питанню.
22. Чому М. Туган-Барановського в економічній літературі називають «легальним марксистом»?

Задачі:

1. На основі методології Марксу визначите змінний капітал та масу додаткової вартості. Відомо, що вартість продукції, яка зроблена на капіталістичному підприємстві дорівнює 900 тис. грош. од. Норма додаткової вартості – 200%. Вартість спожитих засобів виробництва – 600 тис. грош. од.

2. Маркс К. відрізняв номінальну та реальну заробітну плату. Розрахуйте, як змінюється реальна заробітна плата, коли номінальна зростає на 30%, а вартість життя зростає на 60%?
3. Відкриття органічної будови капіталу дозволило Марксу К. визначити нові категорії: середня норма прибутку, ціна виробництва, земельна рента та інш. Розрахуйте норму та масу прибутку, коли відомо, що величина авансованого капіталу складає 500 млн. грош. од. при його органічній будові 4:1, норма додаткової вартості дорівнює 150%.
4. Маркс К. довів, що всі процеси в капіталістичній економіці трансформуються через ставку банківського відсотку (капіталізуються). Потім про це писав Дж.М.Кейнс. Визначте курс акції. Відомо, що номінальна ціна акції дорівнювала 100 грош. од., дивіденд, який сплачується по акціях, дорівнює 10 грош. од., норма банківського відсотку – 6%.
5. Маркс К. розвиває теорію диференційної ренти Рікардо Д. Розв'яжіть задачу. У три однакових за розмірами, але різних за родючістю ділянки вкладені рівні капітали – по 5 тис. грош. од. Весь капітал споживається за один виробничий цикл. Середня норма прибутку складає 20%. На першій ділянці врожай склав 10 ц з 1 га, на другій – 12 ц з 1 га, на третій – 15 ц з 1 га.
6. Значущий вклад в теорію суспільного відтворення зробив Маркс К. Ним були розкриті умови пропорційності виробництва – умови реалізації продукту двох підрозділів. На основі приведених даних визначите величину чистого

прибутку. Зроблені за рік предмети споживання склали 400 млрд. грош. од., засоби виробництва – 600 млрд. грош. од., 1/6 частка засобів виробництва призначена для розширення виробництва.

Семінар 10-11. *Західноєвропейська та американська економічна думка кінця XIX – початку XX ст.*

План

1. Перший етап маржинальної революції та його основні представники.
2. Теорія ціни А.Маршалла.
3. Історичні умови виникнення математичної школи. Її основні теорії (модель Л.Вальраса, модель В.Леонт'єва).
4. Виникнення неолібералізму. Його основні напрямки (німецька і французька школи, американський монетарізм).
5. Кейнсіанство як нова школа в економічній науці 20 століття.
6. Неоінституціоналізм і його місце в сучасній економічній науці.

Методичні поради:

Вивчення цієї теми дасть можливість з'ясувати передумови виникнення, основну ідею та методологічні принципи маржиналізму, а також зрозуміти роль різних шкіл та їхніх лідерів у формуванні неокласичного напрямку в економічній теорії.

Починаючи вивчення цього питання, необхідно передовсім з'ясувати для себе, що поява маржиналізму (marginal — граничний)

була об'єктивно зумовлена глибокими якісними змінами на мікро- та макрорівнях, які сталися в останній третині XIX ст. в суспільно-економічному житті розвинутих країн Заходу, а саме: все більшою монополізацією економіки, формуванням складніших форм господарювання та взаємовідносин між виробником і споживачем, інтенсивним процесом інтернаціоналізації ринків та ін. Значною мірою його поява стала наслідком величезного прогресу науки, особливо її природничих і гуманітарних галузей. Засновниками маржиналізму вважаються австрієць К. Менгер (1840—1921), англієць В. С. Джевонс (1835—1882) і француз Л. Вальрас (1834—1910).

Далі слід усвідомити, що основна ідея маржиналізму — це дослідження граничних економічних величин як взаємозв'язаних явищ економічної системи на рівні фірми, галузі (мікроекономіка) та національної економіки (макроекономіка). З погляду методології головними принципами маржиналізму є: 1) ідеологічна нейтральність аналізу, тобто звільнення його від впливу ідеології та відокремлення від конкретно-економічних дисциплін для з'ясування універсальних закономірностей, незалежних від місця і часу (щоб підкреслити «відстороненість» своїх досліджень, маржиналісти, починаючи з В. С. Джевонса і А. Маршалла, почали вживати замість терміна «political economy» нейтральніший — «economics»); 2) перегляд предмета дослідження: провідною стає проблема раціонального розподілу обмежених ресурсів (за словами М. Блауга, «економіка вперше стала наукою, яка вивчає взаємозв'язок між даними цілями і даними обмеженими засобами, що мають альтернативні можливості використання»); 3) методологічний індивідуалізм, тобто пояснення

економічних явищ поведінкою окремих індивідів, розгляд суспільства як сукупності атомістичних індивідів, економіки як системи взаємозалежних суб'єктів господарювання, а економічних закономірностей як наслідку взаємодій індивідуальних рішень, оснований на вільному виборі суб'єктів; 4) статичний підхід, оскільки досліджується не те, як змінюється економіка, а те, як вона улаштована, як може існувати і не руйнуватися система, котра складається з індивідів, що керуються власними інтересами; 5) рівноважний підхід; 6) економічна раціональність, яка означає максимізацію суб'єктами господарювання своїх цільових функцій (корисності для споживачів і прибутку для виробників); 7) граничний аналіз; 8) математизація, тобто широке використання математичних методів, зокрема диференціального числення.

Знання основної ідеї та методологічних принципів маржиналізму необхідне для розуміння, чому перехід в останній третині XIX ст. від цінностей класичної школи (загального бачення, методу і навіть предмета) до теоретико-методологічних цінностей маржиналізму було визнано «маржинальною революцією» в економічній теорії.

З'ясувавши це, слід приділити увагу питанням генези й еволюції маржиналізму. Тому важливо розглянути погляди попередників маржиналізму Г. Госсена (1810—1858), Ж. Дюпюї (1804—1866), А. Курно (1801—1877), И. Тюнена (1783—1850) і етапи «маржинальної революції», простежити особливості маржинальних концепцій різних шкіл.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

ціна, попит, пропозиція, витрати виробництва, граничні витрати, вартість, ціна рівноваги, «кардиналісти», «ординалісти», міжгалузевий баланс, формула Л.Вальраса, модель «витрати-випуск» В.Леонтьєва, виробнича функція Кобба-Дугласа, мультиплікатор, кейнсіанство, сукупний попит, сукупна пропозиція, «схильність до споживання», основний психологічний закон Дж.Кейнса, крива Філіпса, зайнятість, неолібералізм, «соціальне ринкове господарство», обіг гроша інституціоналізм, інститути та інституції.

Питання для самоконтролю:

1. На яких принципах базується підхід австрійської школи до аналізу економічних процесів?
2. У чому сутність теорії граничної корисності?
3. Як знайти вартість засобів виробництва виходячи з теорії граничної корисності?
4. Як Е.Бем-Баверк визначає верхню та нижню межі ціни?
5. Які питання не отримують відповіді в межах австрійської школи?
6. Для чого У.С.Джевонс вводить поняття позитивної та негативної корисності?

7. Як розуміє Л.Вальрас загальну ринкову рівновагу?
8. Чим визначаються ціни у моделях В.Вальраса?
9. У чому економічний сенс кривих байдужості В.Паретто?
10. Яка загальна характеристика неокласичного напрямку?
11. У чому новизна підходів А.Маршалла?
12. Які головні проблеми досліджує Дж.Б.Кларк?
13. Що таке граничний продукт факторів виробництва і чим він визначається?
14. Чому в сучасних умовах практично не використовується теорія Дж.Б.Кларка?

Назвіть ім'я економістів:

1. Ці економісти є засновниками австрійської школи. Їм належить концепція граничної корисності. Один з засновників розробляє шкалу оцінки граничної корисності, роки його життя – 1840-1921 роки. Його ідеї розвиває другий економіст, який жив в 1851-1926 роках. Йому належить особливе місце в австрійській школі. Його Б.Селігмен назвав «буржуазним Марксом». Цей економіст розробляє концепцію «субституційної корисності благ». Він жив у 1851-1914 роках.
2. Ці економісти є представниками математичного напрямку в економічній науці. Один з них є французьким економістом, автором теорії загальної рівноваги. Його основна праця носить назву «Елементи чистої політичної економії» (1874р.). Він побудував замкнуту модель загальної рівноваги, яка заснована на граничних корисностях. Він жив у 1834-1910 роках. Другий

економіст є послідовником першого, був його приємником на кафедрі політекономії Лозанського університету, запропонував динамічну модель економічної рівноваги. Для характеристики певних наборів благ він використовує поняття «кривих байдужості». Це дало йому можливість ввести розуміння оптимуму. Він жив у 1848-1923 роках.

3. Він є засновником принципово нового напрямку в розвитку політичної економії. Він започаткував нове розуміння предмету цієї науки, що відобразилось в формуванні нової науки – економічної теорії. Він досконало аналізував взаємодію попиту та пропозиції, ввів низку нових категорій, запропонував «компромісну теорію ціни». Центральним пунктом його теорії є проблема ціни. Він обходить питання вартості товару, розглядає теорію «ціни без вартості». Його основна праця «Начала економічної науки» (1890р.). Він жив у 1842-1924 роках.
4. В роботах цього економіста дається аналіз структури сучасної економіки через призму принципу технологічного детермінізму, а також на основі інституційних складових. У своїх роботах «Нове індустріальне суспільство» (1964р.) і «Економічні теорії і цілі суспільства» (1973р.), «Гроші» (1975р.), «Століття невпевненості», у численних статтях він дає критику сучасному капіталізму, указує, що застосування більш сучасної техніки веде до переродження цього суспільства.

5. Він є засновником Чиказької школи – школи сучасного монетаризму. Чиказька школа дає критику кейнсіанства. Цей економіст вважав, що основним засобом регулювання економіки є монетарна система. У праці «Теоретичні основи грошового аналізу» (1970р.) він написав: «я розглядаю вираз, який характеризує нашу позицію, що «гроші – єдине, що має значення для змінення номінального доходу» як деяке перебільшення, яке, проте, вірно характеризує спрямування наших висновків. Твердження, що «гроші – це єдине, що має значення», я вважаю перекрученням наших висновків». Монетарна політика Центральних банків, на його думку, має ґрунтуватись не на величині процента на кредитний капітал, а на кількості грошей, що банки випускають в обіг. Він відрізняв кредитну політику від монетарної. Роки його життя 1912-2008. Всесвітню відомість і популярність серед широкої громадськості принесла його книга «Капіталізм і свобода» (1962р.). В 1976 році він став Нобелівським лауреатом «За досягнення в галузі аналізу споживання, історії грошового обігу і розробки монетарної політики, а також за розкриття ним складності стабілізації політики.
6. Цей економіст є послідовником ліберальної економіки. Проте починав він з соціалістичного вчення., потім став ортодоксальним неокласиком. Вчений особливо важливими для підтримання ринкового порядку вважав два правила – відмову від привласнення чужої власності та виконання добровільно взятих на себе договірних зобов'язань. В 1974

році він за роботу з теорії грошей і економічних коливань, а також за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів разом з Гуннаром Мюрдалем він отримав Нобелівську премію з економіки. Його багатющу наукову скарбницю становлять 18 книг, зокрема « Використання знання у суспільстві» (1945р.), «Ціна і виробництво» (1931р.), «Прибуток, процент та інвестиції» (1939р.), «Безробіття і грошова політика. Уряд як генератор «ділового циклу» (1979р.). Він жив в 1899 – 1992 роках.

Семінар 12. Економічне вчення Дж. М. Кейнса та неокейнсіанство

План

1. Кейнсіанство – переворот в економічній теорії ХХ ст.
2. Теорія ефективного попиту та теорія мультиплікатора.
3. Основні напрямки кейнсіанства:
 - а) ортодоксальні кейнсіанці (Дж.Хікс, А.Філіпс);
 - б) неокейнсіанство (Р.Харрод, Е.Домар, Е.Хансен);
 - в) ліве кейнсіанство (Н.Калдор, П.Сраффа, Дж.Робінсон);
 - г) посткейнсіанство (П.Девідсон, Р.Клауєр, Х.Мінські);
 - д) нова кембріджська школа (У.Годлі, К.Куттс, М.Фрезерстон).

Методичні поради:

Кейнсіанство — одна з провідних течій сучасної економічної думки. Для розуміння теоретичної системи кейнсіанства передовсім

треба згадати історичну епоху її виникнення й усвідомити, що саме особливості цієї епохи зумовили її появу. Головною з цих особливостей було швидке руйнування з розвитком капіталізму механізмів автоматичного ринкового саморегулювання. На межі ХХ ст. монополії остаточно знищили вільну конкуренцію як регулятор капіталістичного господарства. Отже, сама дійсність спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринках товарів, праці та капіталу. Найнаочнішим свідченням цього стала світова економічна криза 1929—1933 рр. та наступна депресія 30-х років. Криза продемонструвала очевидну невідповідність між високим рівнем розвитку продуктивних сил та ірраціональністю стихійних ринкових процесів. Високий рівень усуспільнення та ускладнення господарського механізму нагально потребували планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах, тобто посилення ролі держави в економіці.

Спочатку посилене державне втручання в економічне життя, як ми вже зазначали, пояснювалося суто практичними міркуваннями без відповідної теоретичної бази. Опублікувавши 1936 р. книжку «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей», Дж. М. Кейнс створив цю теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку у економічній науці, котрий обґрунтовує неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси.

Дж. М. Кейнс був видатним економістом, державним й політичним діячем, взагалі надзвичайно активною, різнобічно

обдарованою людиною. У наукових творах Дж. М. Кейнс розглядав широке коло проблем, зокрема проблеми теорії ймовірностей, монетарної економіки тощо. Проте його головною працею є «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей». На думку багатьох економістів, «Загальна теорія...» Дж. М. Кейнса стала поворотним пунктом в економічній науці ХХ ст. і багато в чому визначає економічну політику розвинених країн і дотепер.

Слід звернути увагу на те, що вчення Кейнса стало своєрідною реакцією на неокласичну школу й маржиналізм, які панували в економічній науці до нього і до яких колись належав і він сам як учень А. Маршалла і кембриджської школи. Економічна криза 1929—1933 рр. різко змінила погляди Кейнса. Він рішуче й безоглядно пориває з поглядами А. Маршалла, його ідеями фритредерства, проголошуючи, що капіталізм доби вільної конкуренції вичерпав свої можливості. Попередниками Кейнса, які розробляли ті чи інші функціональні зв'язки процесу відтворення і положення яких він розвиває далі, можна вважати так звану стокгольмську школу — Б. Оліна, Е. Ліндаля; Ф. Кана у Великобританії та А. Ханта у Німеччині. Однак тільки Кейнс чітко сформулював новий напрям економічної теорії — теорію державного регулювання економіки.

Необхідно засвоїти, що новизна ідеї Кейнса полягала у визнанні недосконалості та нездатності до саморегулювання системи ринкових економічних відносин, а отже, у визнанні потреби активного втручання держави в економіку.

Докладний розгляд економічного вчення Кейнса дасть можливість зрозуміти його наукове значення і вплив на дальший

розвиток економічної теорії. Так, новаторство економічного вчення Дж. Кейнса з погляду предмета вивчення та методології виявилось у наданні переваги макроекономічному аналізу перед мікроекономічним. Це означає, що на відміну від інших економістів, які зосереджували свою увагу на діяльності окремих господарських одиниць, Кейнс значно розширив рамки дослідження, роблячи спробу розглянути національне капіталістичне господарство в цілому, оперувати переважно агрегатними категоріями — споживання, нагромадження, заощадження, інвестиції, зайнятість, тобто величинами, котрі визначають рівень та темпи зростання національного доходу. Однак головним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це і зробило його основоположником макроекономіки як самостійного розділу економічної теорії.

Другою важливою складовою економічного новаторства Кейнса можна назвати обґрунтування концепції так званого «ефективного попиту», тобто потенційно можливого і стимульованого державою попиту. Різко і аргументовано критикуючи тих економістів, які були прихильниками догматичних постулатів «закону ринків» Ж.-Б. Сея, у тому числі Кларка, Маршалла, Пігу, Кейнс дійшов висновку, що всі життєво важливі проблеми високороз-винутого капіталістичного суспільства слід шукати не у сфері пропозиції ресурсів (їхньої рідкості, цінності, найефективнішого поєднання для отримання максимуму продукції тощо), чим займалася до цього часу неокласична економічна думка, а у сфері попиту, що забезпечує

реалізацію цих ресурсів. Сучасний рівень виробництва або національного доходу, за Кейнсом, залежить від сукупного ефективного попиту, тобто попиту, що забезпечений грошима, інакше кажучи, від реальних витрат на придбання товарів та послуг. У зв'язку з цим Кейнс звертає увагу на проблему реалізації та доводить, що неузгодженості у сфері попиту і створюють у капіталістичному суспільстві головну перешкоду для використання ресурсів: труднощі з реалізацією саме і призводять до порушень процесу відтворення. Тому в центрі теорії Кейнса — проблема факторів, що визначають величину попиту та його зростання.

Вихідним у вивченні цієї проблеми є зрозуміння того, що «ефективний попит» є тотожним національному доходу, який витрачається на споживання й нагромадження, тобто складається з особистого та виробничого попиту. Перший — це витрати суспільства на споживчі блага, другий — на інвестиції (капітальні блага), інакше кажучи — це споживчий та інвестиційний (виробничий) попит.

Кейнс розглядає ефективний попит у зв'язку з дією трьох факторів: схильності до споживання, схильності до інвестицій, переваги ліквідності. Перший фактор — схильність до споживання — визначає величину споживчого попиту. Відповідно до теорії Кейнса витрати на споживання зростають мірою збільшення доходу, що є в розпорядженні суспільства. Проте величина їхнього зростання дещо відстає від абсолютного збільшення доходу, тобто кожний додатковий долар останнього хоч і збільшує споживання, але на суму меншу за цей долар. Кейнс назвав частку кожного додаткового долара даного доходу, яка використовується на споживання, граничною схильністю

до споживання. З допомогою цього показника можна визначити, якою мірою приріст доходу впливає на приріст споживання, урахувавши, що зі зростанням доходу цей показник зменшується, тобто зменшується і частка споживання в доході. Відставання споживання від темпів зростання доходу, що є в суспільному розпорядженні, пов'язане з тим, що частина національного доходу зберігається, заощаджується, не повертаючись у господарський оборот. Підстави цієї закономірності Кейнс бачив не в соціальних, класових стосунках, а в психології людини. Це його твердження відоме під назвою «основний психологічний закон». Економічна сутність цього закону полягає в тому, що зі зростанням доходу збільшується і споживання, але меншою мірою, ніж збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощаджень. Це, зрештою, стримує зростання попиту і споживання.

Спираючись на знання теорії Кейнса, далі слід перейти до вивчення запропонованої ним економічної програми державного регулювання економіки, тобто тих практичних рекомендацій, які розробив Кейнс для усунення недоліків системи ринкових економічних відносин. При цьому потрібно звернути увагу, що конкретні напрямки державного втручання в економіку і державного регулювання випливають з положень моделі відтворення Кейнса і охоплюють три основні сфери: грошовий обіг та грошову політику, нагромадження капіталу та інвестування і реалізацію вироблених товарів. Основним стратегічним напрямом економічної політики, за Кейнсом, має стати підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворенню заощаджень на капіталовкладення.

Саме зменшення рівня інвестиційної діяльності Кейнс та його послідовники вважали основною причиною «великої депресії» 30-х рр. XX ст. Щоб подолати основну слабкість капіталістичної економіки — недостатню схильність до інвестування, — держава мусить не тільки створити найсприятливіші умови для інвестиційної діяльності підприємців (зниження норми процента, дефіцитне фінансування інфляційного зростання цін та інше), а й узяти на себе функції безпосереднього капіталовкладника. Як одну з форм таких інвестицій Кейнс розглядав організацію громадських робіт, навіть у тому разі, коли вони непотрібні суспільству. З-поміж найважливіших заходів, здатних компенсувати відставання попиту, активізувати «схильність до споживання», Кейнс називає також фіскальну політику, що регулює величини чистих податків та державних закупівель.

Завершуючи вивчення питання в цілому, необхідно усвідомити значення теорії Кейнса як вихідної бази розвитку теорії макроекономічної динаміки, що зумовлюється багатьма суттєвими моментами:

- по-перше, це макроекономічний метод дослідження;
- по-друге, він висуває на перший план проблему реалізації, або «ефективного попиту», яка поклала початок розвитку динамічної теорії циклу;
- по-третє, його теорії національного доходу в цілому та мультиплікатора органічно увійшли в післякейнсіанські теорії економічного зростання;

- по-четверте, він поєднав економічну теорію та економічну політику в одне ціле, покликане сприяти підтримуванню життєдіяльності капіталістичної системи господарства.

У цілому економічна теорія та програма Кейнса справили величезний вплив на розвиток економічної науки та економічну політику провідних країн світу. Це була справжня революція в економічному мисленні.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

ефективний попит, сукупний попит, схильність до споживання, заощадження, схильність до заощадження, гранична схильність до заощадження, парадокс ощадливості інвестиції, мультиплікатор інвестицій, природний рівень безробіття, акселератор, пряме і непряме регулювання економіки, вмонтовані стабілізатори, недосконало конкуренція.

Питання до самоконтролю:

1. У чому полягає новизна економічного вчення Дж. М. Кейнса у методологічному плані?
2. Що таке ефективний попит?
3. Як розумів Дж. М. Кейнс повну зайнятість?

4. Відомо, що сам Дж. М. Кейнс не заперечував впливу меркантилістів на створену ним концепцію. У чому це проявлялося?
5. Які заподій, що спонукають людей до заощадження гроша, виділив Дж. М. Кейнс? У чому суть «психологічного закону» Дж. М. Кейнса?
6. Чому Дж. М. Кейнс не вважав нагромадження заощаджень безперечним благом?
7. Яке значення має схильність до споживання для економічного зросту?
8. М. Блауг у своїй праці «Економічна думання в ретроспективі» твердить, що кейнсіанська революція дійсно мала місце. Як ви це розумієте?
9. Які заходи державного регулювання економіки висунув Дж. М. Кейнс?
10. Поясніть, чому уряди могли б використовувати фіскальну політику, щоб стабілізувати економіку? Чому фіскальна політика ефективна при збільшенні обсягу виробництва в кейнсіанській економіці, а не в класичній?
11. У чому сенс кривої А. Філіпса?
12. Що Е. Хансен вважає головною причиною циклічних коливань?
13. Чим відрізняються у Р. Харрода гарантований та природний темпи зростання?
14. Яке відношення Р. Харрода та Е. Домара до норми нагромадження?

15. Які висновки можна зробити спираючись на рівняння Р. Харрода?
16. Чим відрізняється досконала конкуренція від недосконалої?

Назвіть ім'я економістів:

1. Цей економіст одержав широку популярність у зв'язку з опублікуванням у 1919 році своєї книги «Економічні наслідки Версальського мирного договору», у ній він показав свою «непохитну рішучість захищати капіталізм» (В.І.Ленін). Найбільш відома його робота «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» (1936 р.). У зв'язку з виходом цієї книги буржуазні економісти висунули версію про нову економічну науку. Він порушив питання про необхідність державного втручання в економіку з метою виправлення її недоліків. Він жив у 1883-1946 роках.
2. Ця економіст спробувала зі своїми колегами по Кембриджу створити альтернативний варіант «Загальної теорії...» Кейнса, поєднавши його короткостроковий аналіз ефективного попиту з довгостроковим аналізом факторів нагромадження капіталу, технологічного прогресу і розподілу продукту. Вона поділяє все суспільне виробництво на два сектори – інвестиційних товарів (1) та предметів споживання (2), що відображає Марксову схему поділу суспільного відтворення. Вона намагається надати умови реалізації продукту двох секторів. Вчення про технічний прогрес – є дуже важливою частиною її вчення. Відомі твори: «Економічна теорія недосконалої

конкуренції» (1933р.) «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933р.), «Нагромадження капіталу» (1956р.). Роки її життя – 1903-1983 роки.

3. Він був одним з учнів Дж. М. Кейнса, його ідеї породили «доктрину нової кембриджської школи». В інтерпретації проблем відтворення капіталу він та його прихильники зробили великий крок в бік традиційних положень неокласики. Він рахує, що необхідно відмовитися від політики точної надстройки економіки. Але, незважаючи на це, зв'язок з кейнсіанською концепцією є надзвичайно міцний. Визначається положення про те, що зайнятість залежить насамперед від процесу виробництва, безробіття має вимушений характер, а інвестиції мають мультипліційний ефект.
4. Він є лідером післявоєнного кейнсіанства, один з творців неокейнсіанської теорії динаміки. Вчений виділяв і аналізував дві проблеми: 1) неспівпадання гарантованого і природного темпів росту і, 2) нестабільний характер фактичного темпу в ринкової економіці. Гарантований (warranted) темп росту – це принципово нова категорія, яку ввів в науковий обіг цей економіст. Гарантований (warranted) темп росту – «той темп руху, який має властивість задовольняти підприємців і увіковічити себе». У повній моделі розглядаються співвідношення між трьома величинами: природним, гарантованим і фактичним темпами росту. Цей економіст жив у 1900 – 1978 роках. Успіх мала перша його книга «Теорія

міжнародної економіки» (1933р.), тут викладені основні положення обґрунтування міжнародного поділу праці – принцип порівняльних витрат на засадах поняття граничних витрат. Його останньою роботою була монографія «Економічна динаміка» (1973р.).

5. Після війни в академічних колах США цей вчений очолив «битву за повну зайнятість». Одним з результатів цієї «битви» став спеціальний «Акт про зайнятість» (1946р.), в якому протидія безробіттю визначалася першочерговим завданням уряду. Світову славу йому принесла фундаментальна монографія «Економічні цикли і національний доход» (1951р.), яка складалася з чотирьох частин:

1. Природа економічних циклів.
2. Теорія доходу і зайнятості.
3. Теорія економічних циклів.
4. Економічні цикли й державна політика.

Він виділяє чотири моделі циклічних коливань:

- 1) «малі цикли» - від 2 до 3 років, породжуються нерівномірністю відтворення обігового капіталу;
- 2) «великі цикли» - 6-13 років, причиною яких є нерівномірність вкладень в основний капітал;
- 3) «будівельні цикли» - тривають у середньому від 17 до 18 років з амплітудою коливань від 16 до 20 років; вона стосується лише будівництва житлових будинків;
- 4) «вікові циклічні хвилі» - тривалістю до півстоліття більше, які викликані фундаментальними переворотами у

техніці, значними зрушеннями у виробництві (щось на зразок «довгих хвиль кон'юнктури» Н.Д.Кондратьєва).

Цей економіст механізм взаємодії мультиплікатора й акселератора називає надмірно кумулятивним ефектом, або системою «надмультиплікатора». Він жив у 1887-1976 роках.

Семінар 13. Радянська та пострадянська школи економічної теорії

План

1. Економічні погляди М. І. Бухаріна, О. В. Чаянова, М. Д. Кондратьєва.
2. Проблеми планомірності в працях радянських економістів 30-70 рр. ХХ ст.
3. Проблеми власності в працях економістів радянського та пострадянського періодів.

Методичні поради:

Радянська економічна думка стала логічним продовженням соціалістичної економічної думки і у своєму зрілому вигляді було представлено як економічна доктрина марксизму-ленінізму

На початку 1930-х СРСР підійшов до індустріалізації і колективізації. На перший план вийшли питання планування, госпрозрахунку, ціноутворення інші форми соціалістичного господарювання, і навіть ефективність громадського виробництва й управління, зокрема, ефективність капіталовкладень. У цей час поглиблювалося розуміння товарно-грошових категорій. Стосовно

проблем ефективності вирішувалися як загальні питання шляхів розвитку, відтворення, і пошуки критерію ефективності, спроби виміряти її (Р.Абезгауз, П. Маслов). Здебільшого у той час ефективність полягала в зростанні продуктивності праці та зниженні собівартості.

Значне місце у 1930-ті роки займали проблема продуктивності і інтенсивності праці, будівництва матеріально-технічної бази соціалізму. Перемога СРСР у Великій Вітчизняній війні була і перемогою соціалістичної економіки, свідченням мобілізаційних переваг соціалізму, застосування економічних законів до військових умов.

Значне місце у роботах економістів цих років приділено проблемам попиту, споживання, рівня життя, економічних проблем екології, чинникам зростання, розвитку соцзмагання. Продовжувала розроблятися проблема АПК і усупільнення у промисловості. Багато виходить методологічної літератури, в якій досліджуються економічні закони, характер виробництва у системі виробничих відносин. Багато випускається літератури з критики буржуазних і опортуністичних теорій.

Проте була низка невирішених теоретичних проблем: не було наукового визначення власності і його місця у системі виробничих відносин; суперечливим залишався характер соціалістичного виробництва; повільно розвивалася теорія господарського механізму; не вдавалося розробити систему показників планування адекватних системі інтересів учасників виробництва та ін. Особливу увагу треба

приділити економічним поглядам М. І. Бухаріна, О. В. Чаянова, М. Д. Кондратьєва.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

власність, планомірність, соціалізм, гроші, товар, закон вартості, «довгі хвили в економіці», основний економічний закон соціалізму, планова економіка, «Державній капіталізм», еволюціонізм, роздержавлення, приватизація, економічна криза, економічний ріст, прогнозування економічного розвитку.

Питання до самоконтролю:

1. Постаті та економічні ідеї Н.І.Бухаріна, І.В.Сталіна.
2. Що включає організаційний план господарської діяльності сімейно-трудоного селянського господарства за О.В.Чаяновім?
3. Чи можливе взаємопоеднання «плану» та «ринку» в одній соціально-економічній системі?
4. Шлях кардинального підвищення ефективності аграрного сектору О.В.Чаянов вбачав в розвитку кооперації. У чому, на його думку, переваги кооперативної форми власності?
5. Чому кооперативні ідеї О.В.Чаянова не реалізувалися в Росії?
6. Відомі великі досягнення О.В.Чаянова в теорії диференціальних оптимумів сільськогосподарських підприємств. У чому їх суть?

7. Поєднання ринкових і планових принципів М. Д. Кондратьєв вважав придатним для всієї економіки. Як ви це розумієте?
8. Що є основою «великих циклів» Н.Д. Кондратьєва?
9. Які періоди коливань економічної активності виділяв М. Д. Кондратьєв?
10. Розкрийте методологію побудови планів у концепції М. Д. Кондратьєва.

Семінар 14. Українська школа економічної теорії

План

1. Ідеї марксизму в роботах українських економістів.
2. Економічні школи М.І.Туган-Барановського, Є.С.Слуцького.
3. Теоретичні основи досягнення добробуту в Україні.

Методичні поради:

Економічна думка в Україні має багатовікову історію. У цьому навчальному посібнику (як і в підручнику) розглянуто лише економічну думку другої половини ХІХ ст., коли відбувалися величезні зрушення в економіці та соціальній структурі суспільства. Українські економісти, як побачимо далі, зробили вагомий внесок у розвиток світової економічної думки.

Розглядаючи це питання, слід чітко уявити суспільно-економічний стан країни, який безумовно позначився на розвитку політичної економії. Слід мати на увазі й те, що політичну економію було включено до навчальних планів університетів (зокрема

Московського, Казанського, Харківського), а згодом гімназій і ліцеїв ще в 1803—1804 рр. Це стало поштовхом до створення університетських лекційних курсів з цієї дисципліни.

М. І. Туган-Барановський (1865—1919) — учений зі світовим ім'ям, який зробив величезний внесок у розвиток багатьох теоретичних проблем економіки. Він критикує Маркса за економічний детермінізм, за ігнорування психології людей, їхньої моралі. Критично оцінюючи концепції економічних шкіл Заходу, зокрема історичної, австрійської, він намагався переорієнтувати політекономію в Росії і в Україні на позиції суб'єктивно-психологічної школи та неокласиків. У праці «Учення про граничну корисність господарських благ, як причину їхньої цінності» (1890 р.) він провів порівняльний аналіз класичної та австрійської шкіл і заявив про можливість їх синтезу (на Заході це зробив Маршалл у «Принципах економічної науки», 1890 р.).

Туган-Барановський став першовідкривачем сучасної інвестиційної теорії циклів. Ця теорія справила величезний вплив на розвиток політичної економії. На його праці численні західноєвропейські та американські економісти не тільки посилаються й досі, а й плідно розвивають його ідеї. Загальноновизнаним у світовій економічній літературі є внесок Туган-Барановського в розроблення таких проблем, як теорія розподілу, теорія кооперації, теорія соціалізму та ін.

Світове визнання здобули дослідження українських економістів — представників математичного напрямку в політичній економії: М. Столярова, О. Білімовича, О. Орженцького.

Найвидатнішим економістом-математиком, який справив величезний вплив на розвиток сучасних економіко-математичних досліджень, був Є. Слуцький (1880—1948), котрий у 1913—1926 рр. викладав у Київському комерційному інституті (нині КНЕУ). Він написав низку праць у галузі математичних і математико-статистичних досліджень. 1915 р. Слуцький опублікував в італійському журналі статтю «До теорії збалансованого бюджету споживача», яку лише в 1963 р. було передруковано в Москві. У цій статті вчений показав зв'язок між функцією корисності і рухом цін і грошових доходів населення.

Цю працю вважають початком економіко-математичних досліджень проблем попиту і взаємозв'язку між функцією попиту, рухом цін та доходів. Уже в 30-ті роки ХХ ст. вона здобула високу оцінку зарубіжних економістів, зокрема Р. Аллена і Дж. Хікса.

Слуцький уперше у світовій літературі поставив питання про необхідність формування особливої науки — праксеології, яка б розробляла принципи раціональної поведінки людей за різних умов. Ідеї Слуцького з дещо модернізованим математичним апаратом широко використано в працях зарубіжних економістів Р. Аллена, Дж. Хікса, К. Ерроу, Ж. Дебре та ін.

Підсумовуючи короткий огляд розвитку політичної економії в Україні, треба ще раз наголосити на його певних особливостях, зокрема на тому, що українські економісти не тільки запозичували економічні ідеї західних економістів і розвивали їх з урахуванням соціально-економічних особливостей розвитку України, а й зробили вагомий внесок у розвиток світової економічної думки.

При підготовці до семінару студент повинен опанувати ключові поняття, записати їх у словник, відповісти на контрольні та додаткові запитання, пройти тестовий контроль для кращого засвоєння матеріалу.

Основні поняття:

держава загального добробуту, дефляція, стагфляція, гіперінфляція, перехідний період, депресія, ринковий соціалізм, проміжні товари, розбалансованість економіки інфляція попиту, тренд.

Питання для самоконтролю:

1. Який тип господарювання, на вашу думку, можна впровадити в Україні?
2. Якщо Україна прагне мати стабільні ціни (тобто невисоку інфляцію), чому б просто не видати закон про заборону зміни цін?
3. Однією із проблем економіки України є створення розвинутого продовольчого ринку. Як, на вашу думку, можна вирішити це питання в ринкових умовах господарювання?
4. Відомо, що зайнятості сприяє система соціального забезпечення. Що необхідно здійснити для її підтримки в Україні?
5. Основне завдання в умовах переходу до змішаної ринкової економіки – добитися поєднання мікроефективності з макростабільністю. Як ви це розумієте?

6. Як ви вважаєте, чи необхідно знову впроваджувати в економіку України систему плановості? Якщо так, то обґрунтуйте таку необхідність.

Питання до контрольної роботи №1

1. Предмет і метод історії економіки і економічних вчень. Особливості періодизації і класифікації історії економіки і економічних вчень.
2. Завдання економічної історії і історії економічних вчень на сучасному етапі.
3. Суть економічної системи, її основні елементи та структура.
4. Охарактеризуйте основні форми суспільного розподілу праці.
5. Критерії класифікації економічних систем, історичні типи виробництва, особливості цивілізаційного і формаційного підходів в періодизації суспільного виробництва.
6. Спосіб виробництва: його складові і місце в суспільній системі.
7. Особливості типів виробництва в сучасному суспільстві (товарне виробництво, ринкова економіка, змішана економіка, постіндустріальне суспільство).
8. Становлення і розвиток феодальної економіки в Західній Європі: Англії, Франції, Германії (VI- XV ст.)
9. Розвиток європейських міст в епоху середньовіччя.
10. Економічні причини і наслідки внутрішньої і зовнішньої торгівлі XI-XV ст. і її основні риси, головні райони та роль в розкладанні феодалізму.
11. Економічні причини і наслідки Великих географічних відкриттів кінця XV – XVIст.
12. Становлення індустріального суспільства в країнах Західної Європи. Суть мануфактури, її основні ознаки і форми

13. Особливості первинного накопичення капіталу. Промисловий переворот і його наслідки для економіки Англії.
14. Особливості промислового перевороту і його наслідки для економіки Франції та Німеччини.
15. Промисловий переворот в США і його особливості.
16. Дайте характеристику головним рисам перехідного періоду від феодалізму до капіталізму. У чому полягають відмінності між феодальним і буржуазним правом власності на землю?
17. Назвіть економічні причини громадянської війни в США. У чому полягає головна причина економічних успіхів США після громадянської війни?
18. Особливості розвитку економіки країн Західної Європи і США в кінці XIX – початку XX ст.: процес індустріалізації.
19. Економічні причини і наслідки Першої світової війни.
20. Розвиток економіки США 1920-1930 років. «Велика депресія» в США. Суть «нового курсу» Д. Рузвельта
21. Становлення економіки Японії і особливості її розвитку в XX ст.
22. Основні досягнення науки, технології виробництва в останній третині XIX ст., їх наслідки. Процес індустріалізації.
23. Які структурні зміни відбулися в економіці провідних країн Західної Європи в останній третині XIX – початку XX століття?
24. Якими були передумови і наслідки створення монополістичних об'єднань? Назвіть основні форми монополій.

25. Суть японського «економічного дива», його причини.
26. Особливості економічного розвитку Київської Русі: формування феодалізму, форми і особливості землеволодіння, розвиток ремесла і торгівлі, економічні причини феодальної роздробленості.
27. Еволюція аграрних відносин і мануфактурний період в російській промисловості.
28. Розвиток промисловості в Росії в кінці XIX століття. Промисловий підйом 90-х років XIX століття.
29. Економічна політика «військового комунізму» і НЕП. Індустріалізація і колективізація економіки країни. Особливості і наслідки індустріалізації в Україні
30. Економічні реформи 50-60 рр., другої половини 80-х років XX століття і їх вплив на економічний розвиток.
31. Економічна політика українського уряду в перші роки незалежності. Чинники зростання «тіньового» сектора української економіки і його наслідки
32. Участь України в світовому господарстві на сучасному етапі.

Питання до контрольної-модульної роботи №2

1. Меркантилізм як перший напрямок економічної думки.
2. Погляди фізіократів. Роль Ф.Кене у виникненні, становленні і розвитку школи фізіократів.
3. Теорія поділу праці, вартості, грошей і доходів А.Сміта (по роботі «Дослідження про природу і причину багатства народів»).

4. Теорія вартості, заробітної плати, прибутку, ренти Д. Рікардо (по роботі «Засади політичної економії і оподаткування»).
5. Чи міг би Аристотель досліджувати двоїтий зміст товару?
6. Які школи економічної теорії можна віднести до класичного напрямку? Чому?
7. Загальна характеристика посткласичної політекономії.
8. Економічні погляди отця і сина Дж. Мілля і Дж. Ст. Мілля. Трактування категорій «вартість», «продуктивна праця», «заробітна плата», «рента», «закони виробництва», «закони розподілу»; доктрина соціальних реформ.
9. Теорія «чинників виробництва» Ж.-Б.Сєя.
10. «Закон народонаселення» Т. Мальтуса. Які основні ідеї книги Т. Мальтуса «Дослідження законів народонаселення» і в чому їх значення для економічної науки? Суть теорії «третьох осіб» Т. Мальтуса.
11. К.Маркс і Ф.Енгельс про відносини праці і капіталу (по роботах К.Маркса «Капітал», «Убогість філософії», Ф.Енгельса «Положення робітничого класу в Англії»).
12. Ленінський етап у розвитку марксизму. Значення економічних робіт В.І.Леніна післяжовтневого періоду («Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Про продовольчий податок», «Про кооперацію»).
13. Особливості розвитку марксизму в сучасних умовах.
14. Як К.Маркс визначає категорії «вартість», «Ціна виробництва», додаткова вартість», «продуктивна праця»?У

чому різниця визначення вартості К.Маркса від попередніх визначень (А.Сміта, Д.Рікардо)?

15. Перший етап маржинальної революції та його основні представники.
16. Теорія ціни А.Маршалла.
17. Історичні умови виникнення математичної школи. Її основні теорії (модель Л.Вальраса, модель В.Леонтьєва).
18. Виникнення неолібералізму. Його основні напрямки (німецька і французька школи, американський монетаризм).
19. Кейнсіанство і неокейнсіанство.
20. Неоінституціоналізм і його місце в сучасній економічній науці.
21. Кейнсіанство – переворот в економічній теорії ХХ ст.
22. Теорія ефективного попиту та теорія мультиплікатора.
23. Основні напрямки кейнсіанства: різне та спільне.
24. Особливості ортодоксального кейнсіанства (Дж.Хікс, А.Філіпс).
25. Особливості неокейнсіанства (Р.Харрод, Е.Домар, Е.Хансен).
26. Особливості лівого кейнсіанства (Н.Калдор, П.Сраффа, Дж.Робінсон).
27. Особливості Посткейнсіанство (П.Девідсон, Р.Клауер, Х.Мінські).
28. Нова кембріджська школа (У.Годлі, К.Куттс, М.Фрезерстон).
29. Економічні погляди М.І.Бухаріна, О.В.Чаянова, М.Д.Кондратьєва, І.В.Сталіна.
30. Проблемі планомірності в працях радянських економістів 30-70 рр. ХХ ст.

31. Проблеми власності в працях економістів радянського та пострадянського періодів.
32. Чи можливе взаємопоєднання «плану» та «ринку» в одній соціально-економічній системі?
33. Ідеї марксизму в роботах українських економістів.
34. Економічні школи М.І.Туган-Барановського, Є.С.Слуцького.
- 35.** Теоретичні основи досягнення добробуту в Україні.

Теми рефератів

1. Основні форми і напрямки розвитку міжнародних економічних відносин в 50-60-х рр. ХХ ст.
2. Економічний розвиток провідних країн світу в 30-ті роки ХХ ст.
3. Колоніальна система господарства і становище залежних країн наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст.
4. Торгівля України в умовах переходу до ринкової економіки.
5. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності.
6. Новий етап економічного розвитку в розвинутих країнах Західної Європи і США в 60-90-х рр. ХХ ст.
7. Економічний розвиток країн Африки.
8. Мануфактурний період та промисловий переворот в Росії (ХVІІ – ХІХ ст.).
9. Вплив першої світової війни на економіку України.
10. Відбудова народного господарства України після Другої світової війни.
11. Економічний розвиток країн Східної Європи (1945 – 1990 рр.).

12. Проблеми і труднощі економічного розвитку України на сучасному етапі.
13. Особливості феодального господарства Росії (XV – XVII ст.).
14. Основні центри виробництва і фінансового життя: США, Західна Європа, Японія (60-90 рр. XX ст.).
15. Світова економічна інтеграція у др. пол. XX – на поч. XXI ст. Європейський Союз.
16. Економічний розвиток провідних країн світу на сучасному етапі.
17. Місце економіки України в економічному потенціалі СРСР.
18. Причини прискореного розвитку економіки Німеччини, “економічне диво” 50-60-х рр. XX ст.
19. Особливості японської моделі економічного розвитку у післявоєнний період. Причини “економічного дива” Японії в 50-60 рр. XX ст.
20. Господарство воюючих країн в роки Другої світової війни.
21. Становлення державного соціалізму в СРСР: революційні перетворення, політика “воєнного комунізму”
22. Світове господарство і економічне суперництво в кінці XIX – на поч. XX ст.
23. Реформи в країнах Східної Європи (1991 – 2000 рр.).
24. Перспективи та тенденції розвитку ринкових зв’язків України з сусідніми державами Європи та провідними країнами світу.
25. Світова економічна криза в 1929 – 33 рр.
26. Первісне нагромадження капіталу та його шляхи: історія і сучасність.

27. Суть промислового перевороту в. Його значення в становленні капіталістичного господарства.
28. проблеми переходу до постіндустріального суспільства в країнах з розвинутою ринковою економікою на прикладі США та країн Західної Європи (Німеччина, Фінляндія, Швеція).
29. Теорія послуг Фредеріка Бастіа.
30. Теорія продуктивної праці Дж. Ст. Мілля, її особливості відносно теорії А. Сміта.
31. Капітал, вартість, гроші в системі поглядів Дж. Ст. Мілля.

Короткий словник історико-економічних термінів

Абсолютна конкуренція — ринок, на якому всі товари є абсолютними замінниками, не існує вхідних бар'єрів і жодна з фірм не може вплинути на ціну ринку

Автаркія (гр. *autárkeia* — самовдоволення) — економічна політика, спрямована на господарське відособлення, створення економіки в межах окремої країни або групи країн, максимальне обмеження імпорту при одночасному стимулюванні експорту товарів і капіталів.

Адміністративні (негнучкі) ціни — термін, який означає ціни, що встановлюються і утримуються сталими протягом певного періоду часу і протягом ряду операцій.

Акцизний збір (податок з обороту) — акцизний збір є податком, що накладається на купівлю специфічного товару або групи товарів (наприклад, алкогольні напої або тютюнові вироби). Податок з обороту — це податок, яким обкладаються всі товари за незначним винятком (зокрема, за винятком продуктів харчування).

Акціонерне товариство — форма організації підприємств, капітал яких формується шляхом продажу акцій та інших цінних паперів.

Акціонерний капітал — засоби компанії, які становлять собою вартість випущених нею акцій та первісний капітал акціонерного товариства.

Акція — вид цінного папера, який свідчить про участь власника (утримувача акцій) у капіталі акціонерного товариства, яке її

випустило, та дає йому право на отримання частини прибутку цього товариства у вигляді дивіденду. Акції мають свою номінальну та курсову (ринкову) ціну.

Алод (від старонім. *al* — повне та *od* — володіння) — форма феодальної земельної власності в Західній Європі, що вільно відчужувалася.

Анексія — насильне приєднання (захоплення) чужої території.

Антипрестівське законодавство — регулятивні заходи, мета яких сприяти конкуренції в економіці за допомогою заборони тих дій, які б обмежували конкуренцію.

Ар (фр. *are* < лат. *area* — площа) — одиниця площі, що дорівнює 100 м².

Ас (лат. *as*) — грошова одиниця Стародавнього Риму.

Баналітет — монопольне право феодалів вимагати від залежних селян, щоб вони мололи зерно лише на його млині, виткали хліб у його пекарні, давили виноград на його виноградному пресі тощо за плату, визначену ним самим.

Банкноти — банківські білети, грошові знаки, що випускаються в обіг центральними емісійними банками і є основним видом паперових грошей.

Бартер — безпосередній обмін одного товару на інший без використання грошей як засобу обміну.

Безробіття — 1) безробіття має місце тоді, коли існують працівники, які погодилися би працювати за існуючу заробітну плату, але не можуть знайти роботу; 2) в офіційному визначенні працівник є

безробітним, якщо він в даний час: а) не працює; б) чекає на звільнення внаслідок скорочення виробництва чи активно шукає роботу протягом останніх чотирьох тижнів.

Бенефіцій — земельне володіння, яке дарувалося великим феодалом (королем) в пожиттєве користування васалам за умови несення військової або адміністративної служби.

Бідність — в статистиці розвинених країн застосовується поняття "межа бідності", яка дорівнює прожитковому мінімуму. Сім'ї, які мають доходи менші від цієї межі, живуть у бідності.

Біметалізм — грошова система, в якій за двома металами (золотом і сріблом) законодавчо закріплювалася роль загального еквівалента, і монети з цих металів виконували без обмежень усі функції грошей.

Біль (англ. *bill* — рукопис, грамота < лат. *dulla* — кулька, кругла печатка) — 1) законопроект, що вноситься на розгляд законодавчого органу у Великобританії, США та в деяких інших країнах; 2) назва деяких конституційних актів, які набрали чинності закону, наприклад, Б. про права.

Біржа — форма організації торгівлі, постійно діючий ринок, де торгують цінними паперами, нерухомістю, великими партіями товарів.

Багатство, майно — чиста вартість матеріальних і фінансових засобів, якими володіє в певний проміжок часу нація чи особа. Воно дорівнює всім активам мінус всі пасиви.

Бушель (англ. *bushel*) — одиниця місткості й об'єму сипких речовин і рідин у країнах з англійською системою мір. У Великобританії 1 Б. = 36,37 л, у США — 35,24 л.

Бюргери (нім. *Bürger* — городянин) — 1) *заст.*, у Німеччині та в деяких інших країнах — міські жителі; 2) вільні повноправні жителі (ремісники, купці) середньовічних міст Західної Європи, об'єднувалися в цехи й гільдії. В Україні Б. називалися міщани, вони об'єднувалися, крім цехів та гільдій, також у братства.

Валовий національний продукт (номінальний ВВП) — величина в поточних ринкових цінах усіх кінцевих товарів і послуг, що вироблені протягом певного періоду в країні, як правило, за рік
Васалітет — у середньовічній Європі система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, могутніших феодалів (сеньйорів).

Валютний ринок — система економічних та організаційних відносин стосовно операцій купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів в іноземних валютах

Вартість — втілена й уречевлена в товарі суспільна праця (з позицій трудової теорії вартості). Є й інші тлумачення.

Ваучер (англ. *voucher* — розписка, порука) — 1) документ, який підтверджує оплату товарів і послуг, надання кредиту, отримання грошей тощо; 2) приватизаційний чек.

Вексель — вид цінного папера у вигляді письмового боргового зобов'язання суворо встановленої форми, який надає його власнику безперечне право у зазначений термін вимагати з боржника сплати зазначеної грошової суми.

Відкрита економіка — економіка країни, що пов'язана інтенсивним рухом товарів і капіталу з економіками інших країн. У закритій економіці експортно-імпортні зв'язки невеликі. Крайнім виявом закритої економіки є автаркія, що означає створення замкненого самодостатнього господарства в межах певної країни. Автаркія вкрай негативно позначається на розвитку економіки.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) — об'єднання військових підприємств, керівництва збройних сил, урядової бюрократії, мілітаризованих наукових установ, які займаються розробкою і виробленням військової продукції.

Вілан (лат. *villanus* < *villa* — маєток) — у середньовічній Західній Європі — феодално залежний селянин; у Британії В. був фактично кріпаком, а у Франції, Німеччині, Італії, зберігаючи особисту волю, був у земельній залежності від феодала.

Вимірювання економічного зростання — це метод для оцінки внеску різних факторів у економічне зростання. Застосовуючи теорію граничної продуктивності, вимірювання зростання виділяє різні частини, які забезпечили це зростання — працю, землю, капітал, освіту, технічні знання та інші джерела.

Виробничий надлишок — різниця між ринковою ціною товару та граничними витратами виробництва, взята для всіх одиниць продукції.

Володіння — фактичне перебування майна у певного громадянина або юридичної особи. Право на володіння, як правило, належить власникові у встановлених законом межах. Воно може

переходити до інших осіб шляхом майнового найму договору, дарування тощо.

Вотчина — комплекс феодалної земельної власності (землі, будівлі, реманент) та пов'язаних з нею прав на феодално залежних селян.

Галузь — група фірм, що виробляють однакові чи однорідні продукти.

Ганза (союз, товариство) — торговий союз міст Балтійського та Північного морів на чолі з містом Любеком у XII — XVI ст.

Гард — дерев'яні (частокільні), рідше кам'яні, перегородки для ловлі риби або затримання її в ріках і озерах.

Гелбрейт Джон Кеннет народився 15 жовтня 1908 р. в селищі Айона Стейшн в канадській провінції Онтаріо. З 1927 по 1936 р. він навчався в університетах Торонто, Берклі (де отримав докторський ступінь в 1934 р.) і Кембриджа (Великобританія). Більша частина життя професора Гелбрейта пов'язана з Гарвардським університетом, в якому він працював більше шістдесяти років — з 1934 по 1939, з 1949 по 1961 і з 1963 р. по сьогодні, займаючи посади від стажиста до почесного професора.

Наукова кар'єра Дж. К. Гелбрейта поєднувалась з активною адміністративною і політичною діяльністю. З 1941 по 1943 р. він працював заступником голови Комісії по регулюванню цін, після закінчення другої світової війни був призначений директором відділу економічної безпеки Державного департаменту США, був особистим

радником президента Дж. Ф. Кеннеді і послом в Індії з 1961 по 1963 р. У 1967 — 1968 роках обирався головою національного Об'єднання на захист демократії, в 1971 р. президентом Американської економічної асоціації, а з 1984 по 1987 р. був головою Ради Американської академії наук та мистецтв. Почесний професор більше 30 університетів, має численні американські та зарубіжні нагороди.

Відомий вчений написав більше 40 книг, що були видані в 50 країнах світу. Більшість з них присвячена економічним і соціологічним проблемам і користується величезним успіхом насамперед завдяки їх міждисциплінарному характеру, постановці гострих, актуальних проблем, оригінальності аргументації, ясному стилю викладу. Серед найбільш відомих його монографій виділяються "Американський капіталізм" (1952), "Великий крах" (1955), "Суспільство достатку" (1958), "Нове індустріальне суспільство" (1967), "Епоха невизначеності" (1976), "Культура задоволеності" (1992), "Справедливе суспільство" (1996). Значну увагу професор Гелбрейт приділяє питанням історії економічної думки. Йому належить праця "Історія економічної науки: минуле як теперішнє" (1987). Вчений написав також три романи, книгу "Записки посла" (1969), автобіографічну роботу "Життя в наш час" (1981), ряд розділів в колективній монографії "Індійський живопис" (1969). Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870 — 1924) — народився у місті Симбірську. Батьки Леніна належали до різночинної демократичної інтелігенції. Після закінчення у 1887 р. Симбірської гімназії Ленін вступив на юридичний факультет Казанського університету. Своє життя він присвятив пропаганді марксизму. Розробляв загальні

питання теорії капіталізму і застосування її до реального життя Росії, а також теорію соціалізму.

Аналіз соціально-економічних процесів на селі, закономірностей розшарування і розкладу російської общини, утворення класів підприємців і найманих робітників зроблений вже у перших творах Леніна. Виступаючи на зборах гуртка марксистів з рефератом "З приводу так званого питання про ринки" (1893 р.) у відповідь на реферат Л. Красіна, Ленін доводить помилковість заперечення утворення внутрішнього ринку в Росії. Він показує, що процес відтворення супроводжується подальшим розвитком ринку, ступінь розвитку якого характеризує розвиток капіталізму. Ленін будує схему розширеного відтворення із урахуванням технічного прогресу і зростання органічної будови капіталу. Критикуючи Красіна, Ленін розглядає процес розкладу натурального господарства, закономірності розвитку товарного виробництва, капіталістичні відносини.

Гіперінфляція — зростання надзвичайно високими темпами товарних цін та грошової маси в обігу, яке призводить до різкого знецінення грошової одиниці, розладу платіжного обороту та порушення нормальних господарських зв'язків.

Гнучкість цін — така поведінка цін на ринках (властива для багатьох сировинних товарів і фондової біржі), коли ціни одразу реагують на зміни попиту чи пропозиції.

Гомстед-акт (англ. *homestead* — садиба, ферма) — закон про земельні наділи в США і Канаді, який видав у 1862 р. під час Громадянської війни у США 1861—1865 рр. уряд А. Лінкольна під тиском народних мас. Надавав кожному громадянину США по

досягненні 21 року право одержати за певний внесок ділянку землі (*гомстед*), що з часом ставала його власністю.

Гомстеди (англ. *homestead* — садиба, ферма) — земельні наділи в США, Канаді, які надавали згідно з *гомстед-актом*.

Гранична схильність до заощадження (ГСЗ) — та частина кожної додаткової одиниці використовованого доходу, яка заощаджується. Зауважимо, що *гранична схильність до споживання* + *гранична схильність до заощадження* = 1.

Гранична схильність до споживання (ГСС) — та додаткова сума, яку люди споживають, коли одержують додаткову одиницю використовованого доходу. Не можна ототожнювати з середньою схильністю до споживання. Остання є відношенням сукупного обсягу споживання до сукупного використовованого доходу.

Гроші — це будь-що, що служить як загальноприйнятий посередник у обміні або як засіб платежу. Гроші виконують такі функції: 1) міра вартості; 2) засіб обігу; 3) засіб нагромадження; 4) засіб платежу; 5) світові гроші. Інші економічні школи вважають все, що є засобом обміну, є гроші, і виділяють 3—4 функції грошей.

Грюндерство (нім. *Grunder* — засновник) — масове гарячкове організування підприємств, акціонерних товариств, банків тощо, що супроводжується біржовими спекуляціями, нездоровим ажіотажем та махінаціями фінансових ділків. Г. було найпоширенішим у 50—70-х роках XIX ст.

Гуфа (нім. *Hufe*) — 1) у середньовічній Німеччині — назва кріпацького земельного наділу; 2) німецька земельна міра, дорівнює 30 *акрам*.

Девальвація — здійснюване державою зниження обмінного курсу національної валюти відносно іноземних валют або міжнародних рахункових одиниць, а раніше і до золота; зменшення реального золотого вмісту грошової одиниці.

Депресія — період в економічному циклі, під час якого безробіття незвичайно високе та спостерігається значне недовикористання виробничих потужностей підприємств, низький обсяг виробництва та інвестицій. В сучасних умовах для позначення м'якшої форми спаду в економіці часто використовується поняття рецесія, спад. Рецесія звичайно використовується для позначення певного періоду, принаймні двох наступних кварталів, протягом яких реальний ВВП знижується.

Держава загального добробуту — така практика, коли уряд у змішаній економіці застосовує фіскальну політику та інші види державного регулювання, щоб змінити ринковий розподіл доходів і забезпечити роботу всьому населенню.

Дефляція — зменшення грошової маси, вилучення з обігу частини надмірних грошових засобів, випущених у період інфляції, яке супроводжується загальним зниженням цін у країні.

Ділові цикли — коливання у сукупному національному обсязі виробництва, доході і зайнятості. Звичайно цикл триває від 2 до 10 років і характеризується одночасним розширенням або звуженням у багатьох секторах економіки. В сучасній макроекономіці кажуть, що ділові цикли мають місце, коли фактичний ВВП зростає (піднесення) або падає (рецесія, спад) відносно потенційного ВВП.

Дивіденд (англ. *dividend* < лат. *dividendum* — те, що треба розділити) — прибуток від інвестицій, як правило, у формі готівки або акцій. Є частиною прибутку акціонерного товариства, яку щороку розподіляють між акціонерами за їхніми акціями і яка залежить від величини чистого прибутку і кількості акцій.

Диспропорції економічні — порушення пропорцій у розвитку окремих галузей народного господарства, економічних підрозділів, макроекономічних параметрів, фаз відтворення тощо. Виникають внаслідок неправильної економічної політики держави, порушень у функціонуванні господарського механізму, природних і технологічних аномалій.

Диференціація — поділ, розчленування цілого на окремі якісно відмінні частини. Диференціація селянських господарств — розшарування, поява багатих і бідних господарств.

Додана вартість — різниця між вартістю вироблених товарів і вартістю матеріалів і сировини, що використані у їх виробництві. Хлібина вартістю в 1 гривню втілює 0,60 коп. вартості пшениці та інших матеріалів, а додана вартість становить 0,40 коп. Додана вартість складається із заробітної плати, процента та прибутку, що додані до продукту фірмою чи галуззю.

Додаткова вартість — одне із центральних понять в марксистській економічній концепції. Додаткова вартість виступає як надлишок вартості над вартістю робочої сили, яка створена найманими працівниками і безоплатно привласнена власниками капіталу. За концепцією Маркса, додаткова вартість створюється лише

живою працею найманих працівників, а привласнюється власниками капіталу.

Домен — земля, на якій велося господарство землевласників.

Домінікальні землі — поміщицька, державна, церковна земля в Австрійській імперії, в тому числі й в Західній Україні, яка входила до її складу.

Домініон (англ. *dominion* < середньолат. *dominio* — володіння, влада) — назва самоврядних частин і деяких колоній колишньої Британської імперії, які згодом отримали статус самостійних держав у рамках Британської співдружності націй, наприклад Канада, Австралійський Союз. Після Другої світової війни замість терміну Д. уживають термін "член Співдружності".

Досконала конкуренція — ринкова ситуація, за якої: 1) кількість продавців і покупців досить велика; 2) пропонувані продавцями продукти є однорідними. За такої ситуації жодна фірма не може вирішальним чином впливати на ринкову ціну.

Економіка соціально ринкового типу (соціально-орієнтована ринкова економіка) — економічна система, що оснований на пануванні колективних форм власності на засоби виробництва, в якій має місце органічне поєднання державного регулювання макро- та мікроекономічних процесів з ринковими важелями, поєднання соціального з ринковим.

Економічна рента — різниця між виплатами ресурсу виробництва та мінімальною сумою, яку необхідно витратити, щоб одержати цей ресурс.

Економічне зростання — збільшення в обсязі виробництва країни. Економічне зростання звичайно вимірюється щорічним темпом збільшення реального ВВП країни (або реального потенційного ВВП).

Експансія (від лат. *expansio* — розширення, поширення) — політика окремих країн, монополістичних об'єднань, фірм тощо, спрямована на розширення сфер свого впливу з метою отримання вигідних ринків збуту, вкладень капіталу, джерел сировини.

Експорт — вивіз за кордон для реалізації на зовнішніх ринках товарів, послуг, капіталу, цінних паперів.

Експропріація — примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна, що проводиться органами державної влади. Експропріація з виплатою відшкодування називається реквізицією, а без виплати — конфіскацією.

Екстенсивне виробництво — спосіб збільшення обсягів виробництва за рахунок залучення додаткових ресурсів, збільшення використання ресурсних джерел без підвищення ефективності їх використання, пов'язані з кількісними, а не якісними змінами.

Екстенсивне збільшення капіталу — збільшення реального капіталу, що дорівнює темпу зростання робочої сили; відношення між сукупним капіталом і сукупною працею залишається незмінним.

Емісія — випуск в обіг грошей, акцій, облігацій, інших боргових зобов'язань; зумовлює збільшення грошової маси в обігу.

Емфітевтичне право — довгострокова або довічна оренда.

Ефективність — відсутність втрат або таке використання ресурсів, яке забезпечує максимально можливий рівень задоволення за даних факторів виробництва і технології.

Ефективність за Парето — розподіл товарів, згідно з яким одна особа збагачується за рахунок збідніння іншої.

Євродолари — долари, що продаються за межами США.

Закон обмеженості ресурсів — більшість речей, які люди хочуть мати, виробляються в недостатній кількості (за винятком позаекономічних благ). Отже, кількість товарів завжди обмежена і має якимось чином розподілятися (нормуватися) або за допомогою ціни, або іншими способами. Закон Сея — розвинута Ж.-Б. Сеєм теорія, яка говорить, що пропозиція творить свій власний попит. Дану тезу Сей аргументував так: внаслідок того, що сукупна купівельна спроможність точно дорівнює сукупним доходам і виробництву, перевищення попиту чи пропозиції неможливе. Кейнс піддав критиці даний закон і звернув увагу на те, що кожний додатковий долар доходу не обов'язково буде витратитися (тобто гранична схильність до споживання не обов'язково дорівнює одиниці).

Залізний закон заробітної плати — в економічних концепціях Мальтуса теорія, за якою при капіталізмі існує невідвротна тенденція заробітної плати падати до мінімуму засобів існування. Теоретичне обґрунтування тези про те, що реальна зарплата залишається на незмінному рівні, який дорівнює мінімуму засобів існування, було здійснене Д. Рікардо, який виходив із закону

спадної родючості ґрунту і закону народонаселення Мальтуса. Соціаліст Ф. Лассаль проголосив "залізний закон" заробітної плати.

Закупи — відомі з "Руської Правди" як наймити; люди, які відробляли позичені гроші, — "купу", або наймалися на роботу, попередньо беручи плату. Закупи жили або у дворі пана, або у своєму власному господарстві.

Залозний шлях — сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київ з Тмутараканню, Малою Азією і країнами Сходу.

Земля — в класичній і неокласичній економічній теорії один із трьох основних факторів виробництва (разом з капіталом і працею). Цей фактор включає землю, яка використовується у сільськогосподарському чи промисловому виробництві, а також використовувані природні ресурси землі.

Змішана економіка — це економіка, яка ґрунтується на ринковому розв'язанні основних проблем економічної організації. Проте в такій економіці має місце державне втручання в макроекономічні процеси, щоб усунути ринкові невдачі. Змішана економіка — це поєднання ринкового і державного принципів макроекономічної координації.

Золоте забезпечення — запас золота у центральних банках, призначений для покриття банківської емісії, а інколи й для забезпечення поточних рахунків та інших зобов'язань, що належать до оплати.

Золотий стандарт — система грошового обігу, згідно з якою в ролі міри вартості та повноцінних засобів обігу виступає золото та відбувається вільний обмін паперових грошей на золото. Вперше

золотий стандарт було встановлено у Великобританії наприкінці XVIII ст.

Ієрархія (грец. *ἱεράρχία*, від *ἱερός* — священний, та *ἀρχή* — влада) — 1) поділ на вищі і нижчі посади, чини; 2) розташування частин, елементів цілого в порядку від вищого до нижчого.

Ізгої — люди без суспільного становища, що з різних причин вийшли з тієї соціальної групи, до якої належали, та не увійшли до іншої. Вони вважалися вільними, проте не мали власного господарства, часто осідали в чужих дворах, при церквах. Аналогічним було становище сябрів.

Імміграція — в'їзд іноземців у країну на тимчасове чи постійне проживання громадян інших країн.

Імперія (від лат. *imperium* — царство, наказ, веління; вища влада < *imperio* — наказую, володарюю, управляю) — 1) монархічна, здебільшого велика держава, на чолі якої стоїть *імператор*; 2) у минулому — держава, яка має колоніальні володіння, а також держава, до складу якої входять території, позбавлені економічної та політичної самостійності й управління яких здійснюється з єдиного центру, наприклад, Російська І.; 3) перен., велика монополія, яка здійснює контроль над цілою галуззю промисловості, наприклад, нафтова І.

Імпорт — ввіз з-за кордону товарів, технологій і капіталів для реалізації і використання на внутрішньому ринку країни-імпортера.

Імунітет (лат. *immunitas (immunitatis)* — звільнення від чогось) — у феодальному праві Західної Європи — сукупність прав феодала

здійснювати у своїх володіннях деякі державні функції без втручання центральної влади.

Інвестиція — довгострокове вкладення капіталу в підприємства, різні галузі господарства економіки з метою отримання прибутку.

Інвестор — юридична чи фізична особа, що здійснює інвестиції.

Індустріалізація — перехід економіки країни на промисловий шлях, значне збільшення частини промислового виробництва в економіці, створення великого машинного виробництва в усьому народному господарстві чи в окремих його галузях.

Інкорпорація (від лат. *incorporatio* — включення до складу) — приєднання, включення до складу.

Інновація — впровадження нових форм організації праці та управління, що охоплює не тільки окреме підприємство, а і їх сукупність, галузь; вкладення коштів в економіку, що забезпечує зміну техніки і технології

Інтеграція економічна — сучасна форма процесу інтернаціоналізації виробництва, зближення і поглиблення взаємодії підприємств, галузей народного господарства, регіонів і держав в інтересах повнішого задоволення потреб учасників цього процесу у відповідних товарах та послугах.

Інтенсивне господарство — розвиток господарства, за якого зростання обсягів виробництва досягається за рахунок зростання продуктивності праці, кращого використання матеріалів, підвищення віддачі основних фондів тощо.

Інфляція — знецінення паперових грошей внаслідок перевищення їх кількості в обігу над сумою цін товарів та послуг. Інфляція супроводжується підвищенням цін на товари, спадом реальної заробітної плати, зростанням незадоволеного попиту тощо.

Інфраструктура — комплекс галузей господарства, які обслуговують промислове сільськогосподарське виробництво, а також населення. Включає в себе дороги, канали, мости, порти, транспорт, зв'язок, енергопостачання, житлове та комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування, торгівлі, освіти, науку, охорону здоров'я тощо.

Іпотека — застава нерухомого майна (землі, будівель тощо) для одержання довгострокової грошової позики.

Йомени, йоменрі (англ. *yeoman* — землевласник, множ. *yeomen*) — 1) у Великобританії в XIV—XVIII ст. — селяни, які самостійно господарювали на землі, отриманій у спадок.

Каботаж — судноплавство між портами однієї країни в межах одного чи кількох морів.

Кадастр (фр. *cadastre* < лат. *catastrum* — реєстр) — перелік осіб для оподаткування.

Канітулярій — у період раннього середньовіччя закони і розпорядження франкських королів з династії Каролінгів.

Картель — об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну

самостійність, домовляючись про частку кожного в загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюються патентами на нову техніку тощо.

Кейнс Джон Мейнард (1883 — 1946) — видатний учений сучасності. Він навчався у відомого економіста, засновника "кембриджської школи" економічної думки А. Маршалла, але, всупереч сподіванням, не став його послідовником. Своє осмислення наслідків найтривалішої і найтяжчої кризи 1929 — 1933 рр., яка охопила багато країн світу, Дж. М. Кейнс висвітлив у книзі **"Загальна теорія зайнятості, процента і грошей"**, надрукованій 1936 р. у Лондоні. Ця книга принесла йому надзвичайно широку популярність і визнання, оскільки вже в 30-ті роки стала теоретико-методологічною базою програм стабілізації економіки на державному рівні в ряді країн Європи і США. Сам автор книги став після цього радником у складі уряду Великобританії і брав участь у розробці багатьох практичних рекомендацій у сфері економічної політики, одержав солідну винагороду і прибутки, здобув високе становище у суспільстві. Адже за всю парламентську історію Великобританії Дж. М. Кейнс був першим серед учених-економістів, хто одержав від англійської королеви титул лорда, який давав право участі у засіданнях Верховної палати парламенту.

Біографія сина професора логіки й економіки Джона Невіла Кейнса і чоловіка російської балерини Лідії Лопухової Дж. М. Кейнса як ученого і громадського діяча склалася таким чином. Його незвичайні здібності до математики виявились ще в роки навчання у Королівському коледжі при університеті в Кембриджі у 1902 — 1906

рр. Йому пощастило слухати лекції самого А. Маршалла, за вимогою якого, як уже згадувалось, у Кембриджському університеті з 1902 р. був запроваджений курс "економікс" замість "політичної економії" традиційної "класичної школи".

Пізніше університетська кар'єра Дж. М. Кейнса була поєднанням наукової діяльності і державної служби, публіцистики й економічної науки.

З 1906 по 1908 р. він був співробітником міністерства (Управління у справах Індії), працював протягом року у воєнному відділі, а пізніше — у відділі доходів, статистики і торгівлі.

У 1908 р., на запрошення А. Маршалла, йому дозволили прочитати курс лекцій з економічних проблем у Королівському коледжі, після чого з 1909 по 1915 р. він викладав тут економіку і математику.

Вже перша його економічна праця "Індексний метод" (1909) викликала жвавий інтерес і була навіть відзначена призом Адама Сміта.

Досить швидко Дж. Кейнс здобув і громадське визнання. Так, у 1912 р. він став редактором "Економічного журналу" (замість Ф. Еджуорта), і пробув на цій посаді аж до 1945р. У 1913 — 1914 рр. він був членом Королівської комісії з фінансів і грошового обігу в Індії. Водночас був затверджений секретарем Королівського економічного товариства. Крім того, широку популярність принесла йому видана в 1913 р. книга **"Грошовий обіг і фінанси Індії"**.

Пізніше відомий у своїй країні вчений-економіст Дж. М. Кейнс перейшов на службу в Британське казначейство, де з 1915 по 1919 р. займався проблемами міжнародних фінансів, нерідко був експертом у

фінансових переговорах Великобританії, які відбувались на рівні прем'єр-міністра і канцлера казначейства. До того ж, у 1919 р. він був головним представником казначейства на всесвітній конференції в Парижі і також представником британського міністра фінансів у найвищій економічній раді Антанти. Видана ним у тому ж році книга **"Економічні наслідки Версальського мирного договору"** принесла йому всесвітню популярність і була перекладена на інші мови. У цій книзі Дж. М. Кейнс висловив незадоволення економічною політикою країн-переможниць, які висунули відповідно до Версальської угоди безпідставні, як він вважав, репараційні вимоги до Німеччини, а також домагались економічної блокади Радянської Росії, не розуміючи, за його словами, того, що цим "блокують не стільки Росію, скільки самих себе". Відреагувавши на цю книгу, В. І. Ленін писав: "Кейнс вийшов у відставку, кинувши в обличчя уряду свою книгу і сказавши, що вони "чинять безумство". Дж. М. Кейнс, який замислив на знак протесту скликати Паризьку мирну конференцію, на тривалий час залишив службу в державних установах і зосередився на викладацькій роботі в Кембриджському університеті і підготовці наукових публікацій. Згодом з'явилися **"Трактат про ймовірність"** (1921), **"Кінець вільного підприємництва"** (1926), **"Трактат про гроші"** (1930) і деякі інші праці, які передували найголовнішій — **"Загальній теорії..."**.

До активної суспільно-політичної діяльності Дж. М. Кейнс повернувся наприкінці 1929 р., коли у листопаді того самого року його призначили членом урядового комітету з фінансів і промисловості. У роки другої світової війни (1940) він був

призначений радником Британського казначейства, з 1941 р. його зарахували до складу англійської урядової делегації для участі в підготовці матеріалів угоди ленд-лізу та інших фінансових документів з урядом США. У наступному 1942 р. його призначили на посаду одного з директорів Англійського банку. У 1944 — затвердили головним представником країни на Бретон-Вудській валютній конференції, яка мала розробити плани створення Міжнародного валютного фонду і Міжнародного банку реконструкції і розвитку. Згодом був призначений одним із членів правління цих міжнародних фінансових організацій. У 1945 р. Дж. М. Кейнс знову очолив англійську фінансову місію (цього разу в США) для проведення переговорів у зв'язку із закінченням допомоги по ленд-лізу і узгодженням умов для одержання у США значної позики.

Говорячи про Кейнса, з повною упевненістю можна твердити, що до нього самого можна віднести написані ним у кінці "Загальної теорії зайнятості, процента і грошей" слова про те, що "ідеї економістів і політичних мислителів — і тоді, коли вони праві, і тоді, коли помиляються, — мають значно більше значення, ніж прийнято вважати. Насправді лише вони й керують світом".

Кене Франсуа (1694 — 1774), як і інші автори першого етапу розвитку наукової політичної економії, не був професійним економістом. Уродженець одного із пригородів Версаля (під Парижем), восьмий із тринадцяти дітей селянина — дрібного торговця. До 11 років Франсуа не знав грамоти. Потім випадковий чоловік, найманець на тимчасову роботу, навчив його читати і писати. Пізніше — навчання у сільського кюре і в початковій школі у сусід-

ньому місті. Весь цей час йому доводилося важко працювати у полі і вдома, оскільки батько помер, коли Франсуа було всього 13 років. Сучасники відзначають, що юнак мав пристрасть до читання таку, що інколи міг вийти на світанку із дому, дійти до Парижу, вибрати потрібну книгу і до ночі повернутися додому, пройшовши десятки кілометрів. Ф. Кене виключно завдяки своїм природним здібностям здобув професію лікаря, яка завжди залишалася для нього основною.

Щоб стати медиком, Ф. Кене у 17 років поїхав у Париж, де одночасно практикувався у госпіталі і підзаробляв на життя в одній з граверних майстерень. Через шість років отримав диплом хірурга і розпочав свою лікарську практику поблизу Парижа у містечку Мант. Кене прожив у Манті 17 років і завдяки своєму працелюбству, знанням і здібностям став найпопулярнішим лікарем у всій окрузі. Він приймає роди (цим Кене славився особливо), робить кровопускання, яке тоді було універсальним методом лікування, рве зуби і робить досить складні на той час операції. У числі його пацієнтів поступово опинилася місцева аристократія. Таким чином він наближається до паризьких світил. Водночас він узагальнює свій уже набутий досвід у кількох медичних працях.

У 1734 р. Ф. Кене, вдівцю з двома дітьми, одному з найпопулярніших на той час лікарів, герцог Віллерау запропонував як медику постійну роботу у своєму домі у Парижі. В 1749 р., після аналогічної "пропозиції" маркізи Помпадур, Ф. Кене отримує ще більш поважну "службу" і, нарешті, у 1752 р. він удостоюється стану лейб-медика самого короля Людовіка XV. Останній обожнював Кене, дав дворянський титул, звертався до нього не інакше як "Мій

мислитель", слухав поради свого лікаря. Дотримуючись однієї з них, про корисність для здоров'я фізичних вправ, Людовік XV власноручно зробив на друкарському станку Ф. Кене перші відбитки "Економічної таблиці", яка, як з'ясувалося пізніше, стала першою спробою наукового аналізу суспільного відтворення.

В 30 - 40-х роках, уже досягнувши доброго матеріального становища, він віддає багато сил боротьбі, яку вели хірурги проти "факультету" офіційної наукової медицини. Справа в тому, що згідно з давнім статутом, хірурги були об'єднані в один ремісничий цех з цирульниками і їм було заборонено займатися терапією. Ф. Кене став на чолі "хірургічної партії" і врешті-решт здобув перемогу. Водночас він видає свій основний природничонауковий твір, своєрідний медико-філософський трактат, де розкриває основні питання медицини: про співвідношення теорії і лікувальної практики, про медичну етику тощо.

З поліпшенням та зміцненням свого матеріального становища (у паризький період життя), Ф. Кене все більше захоплюється проблемами, що далеко виходили за рамки медицини. Вільний час він спочатку присвячує філософській науці, а потім цілком — економічній теорії. Через міст філософії він перейшов від медицини до політичної економії: людський організм і суспільство; кровообіг або обмін речовин у людському тілі і обіг продуктів у суспільстві. Ця біологічна аналогія спала на думку Ф. Кене, і вона залишається досить цікавою до цього часу.

В 1756 р. у віці 62 років він дає згоду взяти участь у підготовці "Енциклопедії", яку видавали Дідро та д'Аламбер. В ній і були

надруковані основні економічні твори (статті) Ф. Кене: "Населення" (1756), "Фермери", "Зерно", "Податки" (1757), "Економічна таблиця" (1758) та ін.

Кларк Джон-Бейтс (1847 — 1938) народився в м. Провіденс штату Род-Айленд у США. Після закінчення Амхертського коледжу (США) вчився в європейських університетах Гейдельберга (Німеччина) і Цюриха (Швейцарія), хоч при цьому двічі змушений був припиняти навчання, щоб допомогти вести справи на підприємстві, яке належало їхній сім'ї. Своїм учителем і наставником з політичної економії вважав професора Карла Кніса, який викладав у Гейдельберзі і був одним з родоначальників німецької "історичної школи".

Після повернення в США Дж.-Б. Кларк займався в основному викладацькою діяльністю: спочатку (1872 — 1895) був професором економіки в ряді американських коледжів, у тому числі в Карлтонському коледжі (Міннесота), де одним з його студентів був видатний пізніше вчений-економіст Т. Веблен, потім (1895 — 1923) у Колумбійському університеті. Будучи одним з ініціаторів створення Американської економічної асоціації, він став третім її президентом і займав цей пост протягом 1893 — 1895 рр.

Колон — у Римській імперії орендар невеликої земельної ділянки у великого землевласника; раб-відпущеник, якому надавалася ділянка землі — парцела, за що він повинен був віддавати власникові землі частину виробленого продукту.

Колонат — форма виробничих відносин між великим землевласником і безпосереднім виробником — колоном, поширена в

Римській імперії. За системи колонату велика земельна власність дробилась на парцели — невеликі земельні ділянки, що надавалися землевласником у користування колонам, які поступово прикріплювалися до землі. Поширення колонату було зумовлено кризою рабовласницької системи господарства.

Колонізація (від лат. *colonia* — поселення) — 1) заселення територій усередині країни, які до цього були малозаселені (внутрішня К.); 2) побудова поселень (*колоній*) за межами своєї етнічної території (зовнішня К.); 3) загарбання якої-небудь країни або її частини; засоби, які перетворюють країни чи частини їх на колонії.

Комасація — зведення розкиданих дрібних земельних ділянок в один масив.

Комендація — акт, що встановлював залежність васала від сеньйора чи селянина від феодала.

Комунальні революції — в X — XIII ст. визвольний рух жителів міст проти залежності від феодалів — власників міст, у результаті якого міста отримували повну чи часткову незалежність і самоврядування.

Комутація ренти — переведення закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк.

Конверсія (від лат. *conversio* — перетворення, обмін, заміна) — 1) обмін, перетворення, перерахунок; К. валюти — обмін однієї валюти на іншу за чинним курсом; 2) перепрофілювання промисловості з випуску військової продукції на виробництво товарів широкого вжитку або навпаки.

Конгломерат — група технічно не пов'язаних між собою підприємств, що належать одній фірмі й випускають на одній або більше стадіях виробництва, різноманітні, не конкуруючі між собою товари або оперують на сегментах ринку, які не перетинаються.

Кондратьєв Микола Дмитрович (1892 — 1938) народився у селянській сім'ї в селі Голуєвському Кінешемського повіту Костромської губернії. Він був старшим із десяти дітей і протягом усього свого життя підтримував сім'ю. Освіту здобув у рідному повіті. Навчався у церковно-приходській школі, церковно-учительській, в училищі землеробства і садівництва; екстерном склав іспити на атестат зрілості в Костромській гімназії. У 1911 р. вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Саме тут великий вплив на майбутнього вченого справила робота в семінарі з політекономії, який вів один із найвідоміших економістів — М. Туган-Барановський. З 1915 року займається науковою діяльністю в університеті. На початку 1918 р. переїздить до Москви, де працює викладачем Кооперативного інституту.

З 1920 по 1928 рік (до звільнення з роботи) очолював Інститут з вивчення народногосподарських кон'юктур. У 1930 році був заарештований і звинувачений у саботажі у сільському господарстві, "протягуванні" буржуазних методів у планування, у тому, що мав хибне уявлення про суть соціалістичного планування. У 1938 р. був розстріляний. Через 25 років вирок 1938 року було визнано безпідставним, ще через 25 років — недійсним, а сам Кондратьєв помертньо реабілітований.

Контрибуція — під час війни примусові грошові або натуральні стягнення з населення окупованої території, які провадять ворожі війська; платежі, що накладаються на переможену державу на користь держави-переможниці.

Концерн — об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів тощо зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем, метою якого є проведення спільної діяльності. Оперативне керівництво здійснює рада директорів.

Концесія — передача на певних умовах і на певний термін права експлуатації окремих державних об'єктів.

Кон'юнктура — сукупність ознак, які визначають поточний стан економіки в певний період. Характеризується рівнями попиту і пропозиції, ринковою активністю, цінами, обсягами продажу та іншими економічними показниками, які дають змогу кількісно оцінити зміни, що відбуваються на ринку та визначити певні тенденції їх розвитку.

Кооператив — підприємство (фірма), створене на основі добровільного об'єднання громадянами свого майна. Член кооперативу бере особисту участь у його діяльності.

Кооперація — добровільне об'єднання людей для спільної господарської діяльності.

Копігольдери (від англ. *copyholders* — утримувач за копією) — категорія залежного селянства у середньовічній Англії, яка отримувала право на володіння земельною ділянкою, хоч і зі значними обмеженнями та зобов'язанням виконувати великі

повинності, на основі копії — виписки з протоколу маноріальної курії (звідси й назва).

Корисність — рівень задоволення, яке отримує особа від споживання товару або заняття певною діяльністю.

Користування — повноваження особи одержувати матеріальні, культурні та інші вигоди від майна, речей відповідно до їхніх корисних властивостей і господарського призначення. Користування неможливе без фактичного володіння речами.

Корпорація — назва акціонерного товариства; корпорація має такі права: купувати, виробляти, продавати, підписувати контракти, як і окрема особа. Корпорація юридично відокремлена від тих, хто володіє нею, тому власники несуть обмежену відповідальність. В найгіршому випадку акціонери втрачають вкладення в корпорацію, але вони не несуть відповідальності за збитки корпорації.

Корупція (від лат. *corruptio* — підкуп, *corrumpere* — псувати) — злочинна діяльність у сфері політики чи державного управління, що полягає у використанні посадовими особами довірених їм прав і владних можливостей для особистого збагачення; підкупність і продажність громадських і політичних діячів.

Кредит — позика в грошовій або товарній формі на умовах повернення, строковості та з оплатою відсотка.

Кріпосне право — система правових норм у середньовіччі, що встановлювала залежність селянина від феодала і неповну власність останнього на селянина-кріпака. *Лен* — бенефіцій, що передався у спадок.

Латифундія (від лат. *latifundium*, *latus* — обширний і *fundus* — маєток) — назва великих земельних володінь, маєтків у деяких країнах.

Левант (від давн. фр. *Soleil levant* — «схід сонця») — загальна назва країн східного узбережжя Середземного моря, Близького Сходу. Уживали до початку ХХ ст.

Лен — 1) у Західній Європі за феодалізму (переважно в Німеччині) — земельні володіння (рідше — якесь інше джерело прибутків), які *васал* одержував від *сеньйора* за умови виконання військової служби. З ХІІ ст. (на відміну від *бенефіції*) передавалося в спадок; 2) податок, який збирали з ленного помістя.

Ленд-ліз (від англ. *lend* — «позичати» і *lease* — «здавати в оренду, внайми») — система передачі США в позику або в оренду зброї, боєприпасів, стратегічної сировини та інших матеріальних ресурсів країнам антифашистської коаліції під час Другої світової війни (1939—1945).

Леонт'єв Василь Васильович (1906—1999) — один з найвидатніших вчених-економістів сучасності, лауреат Нобелівської премії з економіки (1973), родоначальник теорії міжгалузевих аналізів економічних систем, радник багатьох урядів. Народився 5 серпня 1906 р. в Санкт-Петербурзі. Його батько — професор суспільних наук Петербурзького університету, мати — історик-мистецтвознавець, дід по батьку — великий промисловець, власник текстильних фабрик. Навчався в 1921—1925 рр. в Петроградському університеті і успішно закінчив його. Продовжив освіту в Берлінському університеті. В 1928 р. отримав ступінь доктора

філософії за дисертацію на тему "Економіка як кругообіг". З 1927 р. працював молодшим науковим співробітником Кільського інституту світової економіки. В 1928—1929 рр. В. Леонт'єв — економічний радник уряду Китаю в м. Нанкіні. В 1931 р. емігрував до США, де викладав економіку в Гарвардському університеті. Серед його студентів були майбутні Нобелівські лауреати — П. Семюельсон, Р. Солоу. В 1946 р. створив Гарвардський економічний дослідницький центр, який очолював до 1973 р. В 1975—1986 рр. В. Леонт'єв працював директором Інституту економічного аналізу при Нью-Йоркському університеті.

В 1970 р. В. В. Леонт'єв був обраний президентом Американської економічної асоціації. Протягом 11 років очолював Економічне товариство при Гарвардському університеті. Перелік його титулів та нагород займає декілька сторінок. Леонт'єв — почесний доктор більше десятка університетів, у тому числі Паризького (Сорбонна), Римського, Брюссельського, Лозаннського та ін. В 1988 р. був обраний іноземним членом Академії наук СРСР. Кавалер ордена Херувіма (Італія), ордена Почесного легіону (Франція), ордена "Сонце, що сходить" (Японія), Французького ордена мистецтва та літератури.

Для наукової діяльності В. В. Леонт'єва насамперед характерні поєднання глибини економічного мислення із застосуванням математики, оптимальне поєднання теоретичного аналізу і прикладних економічних розробок, системний підхід. Вихідні положення методології дослідження сформульовані вченим у широко

відомій статті "Сліпе" теоретизування. Методологічна критика нео-Кембриджської школи" (1937).

Перша велика монографія В. В. Леонтєва "Структура американської економіки, 1919 — 1929 рр." (1941) принесла йому славу справжнього новатора в економічній науці. В 1951 р. вийшла друга монографія вченого "Структура американської економіки, 1919 — 1939 рр.", а в 1953 р. — книга "Дослідження структури американської економіки". Обидві праці перекладені на кілька мов. Метод В. Леонтєва "затрати—випуск" отримав міжнародне визнання і широке використання у всьому світі. Міжгалузеві баланси економіки були побудовані в більш ніж 100 країнах світу. В процесі удосконалення і ускладнення моделі "затрати—випуск" був створений динамічний варіант системи, який враховував технічний прогрес, перебудову промисловості, зміну цінових пропорцій. Модель була переведена на гнучкі коефіцієнти.

Відомі фундаментальні праці В.В. Леонтєва з економічного моделювання: "Економіка затрат—випуску" (1966), "Новий погляд на економіку" (1967), "Економічна система в епоху перелому" (1976), двотомник "Економічні ессе: теорії, дослідження, факти, політика" (1966, 1977). Остання робота перекладена на багато мов, в тому числі і на російську (1990 р.).

Коло наукових інтересів В. Леонтєва надзвичайно широке: аналіз економічних теорій; методологія дослідження; математика в економіці; теорії грошей і цін; економічні цикли; ефективність концентрації виробництва; довгострокові сценарії світового розвитку та ін. В останнє десятиріччя вчений значну увагу приділяв розробці

проблем трансформації командно-адміністративної економіки в ринкову.

Локаут (від англ. *lock out* - зачиняти двері перед ким-небудь, не впускати) — тимчасове закриття підприємства та масове звільнення робітників з метою попередження чи зупинення страйку.

Люстрація — інвентаризація у королівських маєтках середньовічної Польщі з метою визначення їхньої прибутковості.

Магдебурзьке право — система міського самоврядування у добу Середньовіччя.

Максимізація прибутку — мета фірми, досягається тоді, коли гранична виручка фірми дорівнює граничним витратам виробництва, в точці, де граничні витрати швидше зростають, аніж зменшуються.

Майорат (від лат. *major* — старший) — 1) у феодальному праві та в праві деяких сучасних країн форма спадкування нерухомого майна (найчастіше земельної власності), за яким воно повністю передається старшому за віком члену сім'ї; 2) маєток, що передається в спадок старшому в сім'ї.

Мальтузіанська теорія народонаселення — гіпотеза, яка вперше була висунута англійським священиком і економістом Т. Р. Мальтусом (1766— 1834). За цією теорією, природна "тенденція" населення полягає в тому, що воно зростає швидше, ніж виробництво продовольства. Тому з часом подушеве виробництво продовольства зменшується і стає перешкодою на шляху зростання населення. Ця теорія ґрунтується на законі убиваючої віддачі: зростаюче населення

застосовує фіксовану кількість землі, що неминуче зменшить подушеве виробництво і доходи нижче від фізіологічного мінімуму.

Мальтус Томас Роберт (1766 — 1834) народився у 1766 році у сільській місцевості поблизу від Лондона в сім'ї поміщика. Його батько був людиною освіченою, знайомий з філософами та економістами свого часу, зокрема з Д. Юмом та іншими.

Оскільки багатство в англійських сім'ях не ділилося між дітьми, Т. Мальтусу як молодшому сину за звичаєм призначалась духовна кар'єра. Тому не випадково, що, закінчивши коледж Ісуса Кембриджського університету, він прийняв духовний сан і отримав у сільському приході місце другого священика. Однак молодий Мальтус, який завжди тягнувся до науки, з 1793 р. (в 27 років) став одночасно вчителювати в коледжі Ісуса і лишився на цій посаді до свого одруження у 1804 р. (умовою членства у коледжі була безсімейність). При цьому весь свій вільний час він повністю присвятив дослідженню проблеми взаємозв'язку економічних процесів з природними явищами, якою він захопився ще з юнацьких років у бесідах та дискусіях з батьком. Як це не дивно, але батько був ентузіастом і оптимістом, а син — скептиком і песимістом. Мальтусу-старшому були близькі ідеї французьких енциклопедистів і англійського утопічного соціаліста Уільяма Годвіна про надзвичайно великі можливості удосконалення суспільства і людини, про близькість "золотого віку" людства. Мальтус-молодший був настроєний до всього цього критично. На майбутнє людства він дивився як у темряву ночі, в утопії Годвіна не вірив. Підшукуючи аргументи у дискусіях з батьком, він наштовхнувся у кількох авторів

XVIII ст. на ідею, що люди розмножуються швидше, ніж зростають засоби існування, що населення, якщо його нічим не стримувати, може подвоюватися кожні 20 — 25 років. Мальтусу здавалось очевидним, що виробництво харчів не може рости такими самими швидкими темпами. Таким чином сили природи не дозволяють людству вибратися із бідності. Надзвичайна плодючість бідняків — ось основна причина їх жалюгідного становища у суспільстві. І виходу із цього тупика не видно. Ніякі революції тут не допоможуть. Ці сумніви і аргументи пізніше будуть покладені Т. Мальтусом в основу його теорії.

Із основних етапів біографії Т. Мальтуса важливо відмітити той факт, що оженився він пізно — у 39 років, і мав трьох синів та одну доньку.

У 1798 р. з'явилась анонімно опублікована книга під назвою "Дослід про закон народонаселення". Її автором виявився нежонатий молодий пастор — майбутній вчений-економіст Т. Мальтус, який викликав на себе нескінченні нападки різким, безкомпромісним, навіть цинічним викладом своїх поглядів. Він писав: "Людина, яка прийшла в уже зайнятий світ, якщо батьки не здатні прогодувати її або якщо суспільство неспроможне використати її працю, не має права вимагати будь-якого харчу, вона зайва на землі. На великому життєвому банкеті для неї немає місця. Природа наказує їй віддалитись і не зволікає привести свою ухвалу до виконання" (у кількох подальших виданнях Мальтус вилучає це місце).

Здавалося б Т. Мальтус належав до людей, які вважають жорстокість розумною необхідністю, а гуманність — шкідливою

вигадкою. Але в житті, як відмічають сучасники, він був компанійською і дуже приємною людиною! Він відрізнявся дивовижною урівноваженістю і спокійністю духу, ніхто ніколи не бачив його сердитим, дуже радим, або дуже пригніченим. Такий характер дозволив йому байдуже сприймати ті образи, яким він піддавався за свої жорстокі погляди.

Почасти з цієї причини, а точніше з метою поліпшення свого твору він з 1799 по 1802 р. здійснює подорож по країнах Європи.

Наступного 1803 р. у передмові до другого видання книги, яку на цей раз Т. Мальтус видав під своїм ім'ям (усього за його життя вийшло шість видань, раз за разом більшим тиражем), він, визнаючи важкість сприйняття деяких гнітючих прогнозів, які містяться у праці, і допускаючи неминучість " помилок в розрахунках і викладі фактів", писав: "Щодо моїх думок..., то, надіюсь, що вони не будуть відхилені досвідом минулого... Дотримуючись такої думки, слід водночас визнати, що бідність і біди нижчих класів населення є непоправне зло... Але якщо які-небудь помилки всупереч моїй волі вкравлися у цю працю, вони не можуть мати значного впливу на сутність моїх міркувань".

Успіх, який принесла Т. Мальтусу публікація його першої книги, спонукав автора "Дослідку" удосконалити цей твір. Тому і друге, і наступні видання були істотно оновлені і розширені за рахунок історичних екскурсів та критичного аналізу праць інших авторів. Із стислого памфлету — у першому виданні — книга стала великим трактатом у наступних. У другому виданні (1803 р.) Мальтус будує своє дослідження на такій великій кількості фактів, що він може

претендувати на місце в ряду засновників історико-економічної науки. При перевиданні автор згладив або усунув багато "гострих кутів" своєї колишньої доктрини, хоч і не відмовився від застосування виразу "в арифметичній прогресії".

Примітно, що він став на менш песимістичну позицію щодо майбутнього роду людського і висловив надію на можливість обмеження росту населення через дотримання моральних принципів і на те, що дії "хвороб і бідності — постійних стримуючих факторів збільшення населення — можна буде уникнути".

Правильність наукового передбачення Т. Мальтуса виявилась очевидною, а обґрунтована ним так звана теорія народонаселення, популярність якій надало багаторазове перевидання "Дослідження про закон народонаселення", стала невід'ємною частиною методологічної бази політичної економії, як це визнавали і Чарльз Дарвін, і Девід Рікардо, і багато інших учених із світовим ім'ям.

Манор (від англ. *manor*, лат. *maneo* — залишаюсь, мешкаю) — феодальний маєток у середньовічній Англії.

Мануфактура (від лат. *manus* — рука, *factura* — виготовлення) — 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; характеризується ручною ремісничою технікою і поділом праці; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та інших країнах.

Маркс Карл (1818 — 1883) народився 5 травня 1818 року в німецькому місті Трирі. Він був другим із дев'яти дітей адвоката Генріха Маркса, який походив із сім'ї рабина, котрий перейшов у 1816 році з іудейства у протестантизм. Сім'я мала середній достаток.

В 1830 — 1835 рр. навчався у гімназії міста Трира. З 1835 року навчався на відділенні права Боннського університету, а з 1836 по 1841 р. вивчав право, історію, філософію та історію мистецтв у Берлінському університеті, по закінченні якого одержав ступінь доктора на філософському факультеті Ієнського університету.

У 1842 році К. Маркс переїхав до Бонна і до 1843 року включно працює співробітником, а потім редактором "Рейнської газети" в Кельні. У 1843 р. одночасно відбулося кілька подій: закриття газети, редактором якої він був, одруження з дочкою німецького барона Женні фон Вестфален, переїзд до Парижа. Саме тут, у Парижі, він розпочав роботу над проблемами політекономії разом з Арнольдом Руге.

Наступні два роки (1844 — 1845) стали для К. Маркса початком поглибленого вивчення політичної економії, філософії і соціології. Він знайомиться з Г. Гейне, П. Прудоном, М. Бакуніним, зав'язує дружбу з Ф. Енгельсом, з яким видає їх першу спільну працю "Святе сімейство".

У 1845 — 1848 рр. К. Маркс перебував у Брюсселі. За ці роки, співпрацюючи з Ф. Енгельсом, він видає разом з ним такі праці, як "Німецька ідеологія", "Маніфест комуністичної партії". Ідейні розбіжності з П. Прудоном, особливо щодо книги останнього "Економічні протиріччя...", стали причиною видання Марксом свого першого виключно політекономічного твору під назвою "Злиденність філософії".

У Німеччину К. Маркс повертається у 1848 р. Поїхавши у Кельн, він очолив "Нову Рейнську газету", сподіваючись вплинути на наростання в країні революційного руху. У своїй газеті у 1849 р. він опублікував працю "Наймана праця і капітал", після чого його було вигнано з

Німеччини і, як виявилось, назавжди. Після короткострокового перебування у Парижі, К. Маркс решту свого життя (1850 — 1883) провів у Лондоні.

У лондонський період поряд з іншими творами він пише "Капітал", який вважав працею свого життя. Його фінансові справи у цей період склалися непросто. Так, з 1851 р. і протягом десяти років К. Маркс був співробітником газети "Нью-Йорк Дейлі Трибюн" і через фінансові труднощі протягом 1852 —1857 рр. був вимушений займатися журналістикою заради заробітку, що майже не залишало часу для продовження економічних досліджень. Щоправда, незважаючи на це, йому вдається підготувати працю "До критики політичної економії", і за сприянням Ф. Лассаля, який умовив одного з берлінських видавців прийняти її, в 1855 р. вона була надрукована.

Однак у 1862 р. розрив з Ф. Лассалем, припинення з початком громадянської війни у США співробітництва в "Нью-Йорк Дейлі Трибюн" викликали значні фінансові ускладнення, які тривали до 1869 р., коли його нерозлучний друг і соратник Ф. Енгельс вирішив цю проблему, забезпечивши К. Маркса щорічною рентою. Саме в цей період ціною надзвичайних зусиль в 1867 р. Маркс остаточно відредагував і у тому ж році в Гамбурзі видав перший том «Капіталу». Два інші томи (з самого початку було задумано випустити "Капітал" у трьох томах) до часу видання першого не були готові до публікації як через хворобу і фінансові труднощі, так і, найімовірніше, через усвідомлення автором незавершеності цієї праці.

К. Марксу так і не вдалося закінчити другий і третій томи "Капіталу". Ще в листопаді 1878 р. у листі до Н. Даніельсона він писав,

що до кінця 1879 р. підготує до друку другий том "Капіталу", але 10 квітня 1879 р. повідомляв йому ж, що цей том опублікує не раніше, ніж вивчить розвиток і завершення кризи англійської промисловості.

К. Маркс помер 14 березня 1883 р.— через два роки після смерті (у 1881 р.) його дружини Женні Маркс. Всю роботу щодо збору матеріалу і підготовки до публікації другого (вийшов з друку в 1885 р.) і третього (виданий у 1894 р.) томів "Капіталу" взяв на себе Ф. Енгельс. Мабуть, насправді досить важко встановити, яка частина у творах Маркса припадає на частку Енгельса, але, очевидно, вона значна. Що стосується "Капіталу", безсумнівно й інше — томи другий і третій написані після смерті Маркса. їх зміст був добутий Енгельсом із об'ємних рукописів Маркса, не зовсім закінчених.

Маршалл Альфред (1842 — 1924) — один з провідних представників неокласичної економічної теорії, лідер "кембриджської школи" маржиналізму. А. Маршалл у дитинстві під впливом батька готувався до духовної кар'єри, оскільки його дід був священником. З предметів, які вивчав, найбільше любив математику, а у вільний від навчання час його захопленням були шахи.

Не поділяючи поглядів батька та позичивши у дядька грошей, А. Маршалл самостійно з рідного Лондону вирушив вивчати математику в Кембриджський університет, який закінчив з відзнакою і був залишений там для викладацької роботи. Як виявилось згодом, назавжди, оскільки остання стала основною справою його життя.

Політичну економію А. Маршалл викладав з 1868 до 1908 р. З 1877 до 1885 р. був змушений тимчасово у зв'язку з сімейними обставинами залишити Кембридж, викладав у Бристольському та

Оксфордському університетах. З 1902 р. за його ініціативою було запроваджено нове викладання цієї спеціальності під назвою "економікс", таким чином було остаточно витіснено читання курсу за підручниками політичної економії "класичної школи" Дж. С. Мілля.

Основна праця А. Маршалла — шестикнижжя "Принципи економікс" — була видана у 1890 р. і після постійно ним доповнювалась, перероблялась у восьми виданнях, що вийшли за його життя.

Менгер Карл (1840 — 1921) — учений-економіст. Очолював "австрійську школу" маржиналізму. Незважаючи на дворянське походження, він мав ліберальні погляди на соціально-економічний розвиток суспільства, які, очевидно, склались ще в роки навчання на юридичних факультетах університетів у Відні і Празі. У 27 років захистив у Кракові дисертацію, деякий час працював журналістом, згодом — економічним оглядачем при уряді Австрії.

Незначний, на перший погляд, досвід практичної діяльності у журналістиці і на державній службі дозволив йому видати в 1871 р. фундаментальну, як виявилось згодом, працю "Основи політекономії". У тому ж році ця книга виявилась достатньою рекомендацією для керівництва Віденського університету, щоб прийняти її автора на викладацьку роботу як приват-доцента політекономії.

Через 8 років (у 1879 р.) К. Менгер зайняв вищу посаду — професор кафедри політекономії і залишався на ній до 1903 р. Разом зі своїми учнями та однодумцями йому вдалося створити опозицію у боротьбі з переважаючими в економічній науці парадигмами

класичної політекономії про безумовний пріоритет сфери виробництва і про витратну природу походження вартості товару.

Однією з найважливіших праць К. Менгера є також "Дослідження про метод суспільних наук і політичної економії зокрема" (1833). Але саме "Основи..." стали книгою його життя. Її вдосконаленню він присвятив більшу частину свого життя, навіть поступившись кафедрою одному із своїх учнів — Ф. Візеру. Саме тому друге видання "Основ..." вийшло у світ лише через два роки після смерті автора (у 1923 р.).

Цікаво, що Менгер, спираючись у свої праці на літературні джерела переважно німецьких авторів (представників так званої німецької історичної школи), не був знайомий з творами попередників німецького маржиналізму — Й.-Г. фон Тюнена і Г. Госсена. Праця його не визнавалась протягом чверті століття (на англійську мову її було перекладено лише через 80 років). "Основи..." К. Менгера, які надихнули його послідовників у Віденському університеті на подальші наукові досягнення відповідно до "нових" методологічних принципів "учителя", зрештою привели до того, що упродовж усього першого етапу "маржинальної революції" з трьох творців маржинальної економічної теорії найбільше визнання здобув саме він — основоположник "австрійської школи". Це пов'язано з тим, що на відміну від методології У. Джевонса і Л. Вальраса, менгерівська методологія зберегла окремі ключові позиції класичної методології. Йдеться, *по-перше*, про відсутність застосування в економічному аналізі методів математики, геометричних ілюстрацій. *По-друге*, використання принципу вихідної (базової) категорії, якою

вважається вартість з тією лише різницею, що вона, за Менгером, має визначитися хоч і за каузальним принципом, але пов'язується не зі зміною витрат виробництва (або витрат праці), а з суб'єктивною характеристикою — граничною корисністю. І, *по-третє*, на відміну від класиків, К. Менгер вважав первинною не сферу виробництва, а сферу обігу, тобто споживання, попит.

Меркантилізм — сукупність поглядів, ідей в економічній науці, можливо, більш відома внаслідок її критики А. Смітом у "Багатстві народів". Меркантилісти були вражені загальною купівельною здатністю грошей (золота) і вважали, що багатство нації полягає у золоті. Тому економічна політика має бути спрямована на залучення в країну все більшої кількості благородних металів. Ранні меркантилісти навіть наполягали на забороні вивезення грошей та рекомендували здійснювати нагромадження грошей в країні шляхом вивезення товарів на зовнішній ринок. Держава повинна мати активне сальдо торговельного балансу, тобто країна не повинна ввозити більше товарів, ніж вивозити. **Політика меркантилізму** — політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження вивозу їх та збільшення вивозу товарів.

Метрополія (від гр. *metropolis*; *meter* — мати і *polis* — місто) — 1) у Стародавній Греції — назва міста-держави (поліса) щодо заснованих ним в інших землях поселень; 2) держава, яка володіє колоніями.

Мілітаризація економіки — переведення значної частини національного господарства на виробництво товарів і послуг воєнного призначення.

Мінова вартість — з позицій трудової теорії вартості форма прояву вартості, що являє собою кількісне співвідношення або пропорцію, за якою товари обмінюються один на другий. Мінова вартість визначається затраченою суспільно необхідною працею товаровиробників та створенням обмінюваних товарів, тобто їхньою вартістю.

Монетаризм — школа в сучасній економічній науці, яка виходить з того, що зміни у пропозиції грошей є основною причиною макроекономічних коливань. В короткостроковому періоді, на думку монетаристів, зміни в пропозиції грошей в основному впливають на реальний обсяг виробництва і рівень цін. У тривалішому (довгостроковому) періоді реальний обсяг виробництва прямуватиме у напрямку потенційного ВВП, тоді як ціни змінюватимуться пропорційно до пропозиції грошей. Монетаристи часто підкреслюють, що найкраща макроекономічна політика полягає у стабільному зростанні грошової маси стабільним темпом.

Монетарна політика — один із двох основних видів макроекономічної політики держави. Суть монетарної політики центрального банку полягає у здійсненні ним контролю над грошима, процентними ставками і станом ринків капіталу. Інструментами монетарної політики є операції на відкритому ринку, регулювання дисконтної ставки, обов'язкові резерви комерційних банків у центральному банку.

Монкретьєн Антуан (1576 — 1621) був багатим французьким дворянином часів Генріха VI і Людовика XIII. Життя Монкретьєна наповнено пригодами, гідними д'Артаньяна. Поет, дуелянт,

вигнанець, наближений короля, заколотник і державний злочинець, він закінчив життя під ударами шпаги і в диму пістолетних пострілів, попавши в засаду, яку влаштували вороги. Загинув він в 1621 р. у віці 45 років, а його "Трактат політичної економії" вийшов у 1615 р. у Руані. Тому не дивно, що "Трактат політичної економії" був забутий, а ім'я Монкретьєна зганьблене.

Прошло майже 300 років, перш ніж добре ім'я Монкретьєна було відновлено, і поважне місце в історії економічної і політичної думки міцно закріпилось за ним.

Монополістичний капіталізм — період в історії, коли у виробництві починають панувати монополістичні об'єднання, які тримають під контролем ринок країни.

Монополістична конкуренція — така структура ринку, за якої на ньому діє велика кількість продавців, що поставляють товари, які є близькими, однак недосконалими замінниками. На такому ринку кожна фірма може справляти певний вплив на ціну свого товару.

Монополія (від гр. *mono* — один і *poleo* — продаю) — форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду; виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Мораторій — відстрочка виконання зобов'язань, встановлена державними органами на певний термін чи до закінчення яких-небудь надзвичайних подій — війни, стихійного лиха тощо.

Мультиплікатор — термін, застосований у макроекономіці, щоб позначити зміни, які відбуваються у таких змінних, як ВВП, пропозиція грошей, на одиницю зміни у зовнішніх змінних, таких, як урядові видатки або банківські резерви. Видатковий мультиплікатор належить до кінцевого збільшення ВВП внаслідок впливу кожної одиниці збільшення видатків (скажімо, на інвестиції).

Муніципія (лат. *municipium*) — у Стародавньому Римі — місто з правом самоврядування.

Натуральне господарство — господарство, що задовольняє свої потреби виключно за рахунок власного виробництва.

Національне багатство — сукупність матеріальних і культурних благ, створених і нагромаджених суспільством за всю його історію.

Неолітична революція — процес переходу від присвоюючих форм господарювання до відтворюючих, який супроводжувався появою додаткового продукту, підвищенням життєвого рівня населення, зростанням його чисельності й створенням передумов для виникнення держав.

Нобілі — знать у Стародавньому Римі, привілейована правляча верхівка, сенатори.

Нобілітація — отримання дворянства в добу Середньовіччя.

Ноу-хау (англ. *know-how*, букв. — знаю, як) — технічні знання, досвід, секрети виробництва, документально оформлені, передача яких обумовлюється при укладанні ліцензійних договорів та інших угод, оскільки Ноу-хау охороняється законодавством.

Обмін — об'єктивно необхідна фаза суспільного виробництва, що зв'язує виробництво і розподіл, з одного боку, і споживання — з іншого. Обмін може проявлятися у формі обміну конкретними видами праці (обмін діяльністю) і бути стадією внутрішньо притаманною виробництву, тобто обміном, що здійснюється безпосередньо у виробництві, а також самостійною фазою відтворення, де здійснюється обмін продуктами праці в натуральній (пропорційній) чи вартісній (еквівалентній) формах.

Ойкен Вальтер (1891 — 1950) — основоположник неоліберального напрямку в Німеччині, глава фрайбурзької школи в економічній теорії.

Народився 17 січня 1891 р. в Йені, в сім'ї батька Рудольфа Ойкена, філософа і лауреата Нобелівської премії з літератури, і матері Ірени Ойкен, художниці. Вивчав економіку, історію, філософію в університетах Кіля, Бонна, Йени. 1913 р. отримав ступінь кандидата наук за роботу "Утворення об'єднань в судноплавстві". У 1921 р. в Берлінському університеті здобув ступінь доктора наук.

Під час першої світової війни перебував на фронті (1914 — 1918 рр.). У тяжкий повоєнний час розрухи і гіперінфляції молодий вчений займався актуальними проблемами грошового обігу. Опублікував праці "Критичні нотатки з проблем грошей в Німеччині" (1923), "Міжнародна валютна проблема" (1925). В 1934 р. вийшла в світ книга "Теоретичні дослідження капіталу" (друге видання — 1954 р.). У 1938 р. видав невелику працю "Для чого потрібна політекономія?". Книги написані з позицій неприйняття націонал-соціалізму.

У 1920 р. В. Ойкен одружився з Едіт Ердзік, яка народилась і провела дитинство в Смоленську, а згодом стала письменницею. У них було троє дітей.

З 1925 р. В. Ойкен — професор університету в Тюбінгені, а з 1927 р. — у Фрайбурзі, де вчений став постійно проживати.

У 1939 р. В. Ойкен опублікував фундаментальну монографію "Основи національної економії" (шосте видання — 1950 р.). Друга велика праця вченого — "Основні принципи економічної політики" (1954, посмертно). Обидві книги перекладені і опубліковані російською мовою (відповідно в 1995 і 1996 рр.). У посмертному виданні праць, зокрема російських перекладів, брали участь дочка — Едіт Ойкен-Освальт і внук — Вальтер Освальт.

Близькі духовні зв'язки В. Ойкен мав з Ф. Хайском і Й. Шумпетером — видатними економістами, з філософами К. Поппером і Е. Гуссерлем, а також з рядом представників природничих наук.

У теорії господарського порядку В. Ойкена вдало поєднані методологічні підходи історичної школи та класичної політичної економії: обґрунтовано положення, згідно з яким господарський процес відбувається постійно всередині певних форм порядку. Вчений також сформулював основні принципи функціонування моделі ринкової економіки, особливо виділивши серед них пріоритет приватної власності, конкуренцію без монополій, свободу ціноутворення і стабільність грошового обігу, економічну самостійність та відповідальність підприємців, антимонопольну роль держави.

Олігополія (від дав.грец. ὀλίγος — небагато і πωλέω — продаю) — панування невеликої кількості фірм, компаній у виробництві та на ринку. Протилежне — монополія.

Охлократія (від грец. ochlos — натовп, чернь і kratos — сила, влада, панування) — панування юрби.

Патриції (лат. patricius, від pater — батько, тобто «нащадок батьків») — 1) у Стародавньому Римі спершу — усе корінне населення, яке входило до родової громади і становило римський народ. Пізніше — родова аристократія; 2) у середньовіччі — міська аристократія.

Парадокс вартості — парадокс, що полягає в тому, що багато найнеобхідніших для життя продуктів (наприклад, вода) мають низьку "ринкову вартість, тоді як багато предметів розкоші (наприклад, діаманти), що мають невелику споживну вартість, є дуже дорогими. Це пояснюється тим, що ціна відбиває не сукупну корисність товару, а його граничну корисність. Трудова теорія вартості пояснює високу вартість діамантів великими затратами праці на їх виробництво.

Парадокс ощадливості — парадокс, що вперше був помічений Кейнсом. Рішення суспільства заощаджувати більше може мати наслідком зменшення реальних заощаджень. Збільшення заощаджень означає зменшення видатків на споживчі товари, що може зменшити сукупний попит і ВВП. Це, в свою чергу, може вести до зменшення інвестицій, нижчих доходів і, зрештою, зменшення заощаджень.

Патріархальні відносини — взаємини між членами родинного колективу нащадків одного батька, що ґрунтуються на спільному виробництві та споживанні. Типовою формою сім'ї в Україні за патріархату було дворище. За патріархату з'явилися зародки приватної власності.

Патронат — 1) за часів Римської республіки — добровільна віддача громадян у покровительство великим землевласникам; 2) у пізній Римській імперії, у добу раннього Середньовіччя — система залежності невеликих власників.

План Маршалла — програма відбудови і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з боку США. Ідею створення плану висунув державний секретар США Джордж Маршалл (1880—1959) 5 червня 1947 р. у виступі в Гарвардському університеті. У плані Маршалла погодилися брати участь 16 країн (СРСР та його союзники відмовилися від участі). За період із квітня 1948 р. по грудень 1951 р., протягом якого здійснювався план Маршалла, країни-учасниці отримали від США у вигляді безоплатних субсидій і позик, близько 17 млрд. дол.

Політика дешевих грошей — політика центрального банку щодо збільшення пропозиції грошей, щоб зменшити процентні ставки. Метою такої політики є збільшення інвестицій і, отже, збільшення ВВП (протилежною є політика дорогих грошей).

Політика дорогих грошей — політика центрального банку щодо обмеження і зменшення пропозиції грошей та підвищення процентних ставок. Ця політика має своїм наслідком уповільнення

зростання обсягу реального ВВП, зменшення інфляції і підвищення курсу валюти країни (протилежною є політика дешевих грошей).

Полюддя — форма стягнення данини в Київській Русі. і

Порівняльна перевага (у міжнародній торгівлі) — закон порівняльної переваги, за якого країна має спеціалізуватися у виробництві і експорті тих товарів, які вона може виробляти за відносно нижчих витрат, та імпортувати ті товари, по яких має відносно вищі витрати. Отже, саме порівняльна перевага, а не абсолютна перевага має диктувати торговельні відносини.

Постіндустріальне суспільство — нова стадія суспільного розвитку, яка приходить на зміну індустріальній добі. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальну — машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стає знання, інтелект. Метою стає не кількість вироблених благ, а їх якість — і в ширшому розумінні — якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають не селяни, не робітники, а представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Право власності — означає здатність фірми чи індивіда володіти, розпоряджатися і користуватися товарами капітального призначення та іншим майном в ринковій економіці.

Праця — цілеспрямована діяльність, в якій люди за допомогою засобів праці діють на природу, пристосовуючи її для задоволення своїх потреб. В умовах товарного виробництва праця має двоїстий характер. З одного боку, **це** конкретна праця, що її витрачає

виробник у певній, корисній специфічній формі і створює споживчу вартість товару. З другого боку, праця виступає як затрата робочої сили взагалі, як продуктивна діяльність людського мозку, м'язової і нервової системи. Це абстрактна праця, яка створює вартість товару.

Прекарій — умовне землеволодіння, коли землю отримували на термін, визначений її власником.

Принципат (лат. principatus, від лат. princeps - перший сенатор, сенатор відкриває засідання) — у Стародавньому Римі — форма рабовласницької монархії, за якої зберігалися республіканські установи, але влада фактично належала одній людині — *принцепсу* (першому в списку *сенаторів*); існувала з 27 р. до н. е. до 198 р. н. е.

Продуктивні сили — це сукупність трудових ресурсів і засобів виробництва.

Продуктивність праці — поняття, яке характеризує відношення результату (випуску) до затрат праці. Продуктивність підвищується, якщо за старих затрат праці має місце зростання виробітку. Підвищення продуктивності праці відбувається внаслідок вдосконалення і запровадження нової техніки, зростання кваліфікації працівників або підвищення їх капіталоозброєності.

Промисловий переворот — перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Пропінація — монопольне право на виробництво і торгівлю алкогольними напоями.

Протекціонізм (від лат. *protectio* – прикриття, захист) — економічна політика держави, спрямована на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції шляхом установаження високого заборонного мита на іноземні товари.

Пул — одна з форм монополій, яка характеризується тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд і розподіляється між ними пропорційно до розмірів їхніх капіталів.

Рабство — перша в історії людства форма експлуатації, за якою основний виробник матеріальних благ — раб належав рабовласникові поряд із знаряддям виробництва. Рабство мало різні форми. П а т р і а р х а л ь н е рабство — стан господарської діяльності, коли в умовах натурального господарства рабська праця не перетворилася на основу виробництва. Раб мав деякі права. Рабство а н т и ч н о г о т и п у — основою виробництва є рабська праця. Раб вважався знаряддям праці, яке говорить.

Райфайзенка — сільський кредитний кооператив, названий ім'ям німецького громадського діяча Фрідріха Вільгельма Райфайзена, засновника кредитних кооперативів у Німеччині.

Рантьє (від фр. *rentier, rente* — рента) — особи, що живуть за рахунок доходів від свого грошового капіталу, наданого в позику, чи цінних паперів (проценти, дивіденди).

Регалії — у середньовічній Європі монопольне право королів та великих феодалів на стягнення мита, судових штрафів тощо.

Регламентация — встановлення певних правил, що визначають порядок будь-якої діяльності.

Резервація (лат. *reservo* - зберігаю) — у певні періоди історії США, ПАР, Австралії, Канади, Бразилії — територія для примусового поселення корінного населення, наприклад індіанців у США.

Реквізиція (від лат. *requisito* – вимога) — примусове відчуження за плату (на відміну від конфіскацій) або тимчасове вилучення майна.

Реконверсія (від ре... і лат. *conversio* — звернення, повернення) — переведення економіки країни після закінчення війни на виробництво продукції мирного часу.

Рента (від лат. *reddita* — повернена, сплачена) — дохід з капіталу, землі або майна, що його власники регулярно одержують, не займаючись підприємницькою діяльністю; особливий вид державної безстрокової облігаційної позики, за якою держава бере на себе зобов'язання виплачувати щорічно певний дохід (ренту) на позичений капітал.

Репарації — матеріальне чи грошове відшкодування державою, що розв'язала війну, збитків, заподіяних державі, яка зазнала нападу. Виплату Р. звичайно обумовлюють у мирному договорі.

Рефінансування — погашення старої державної заборгованості випуском нових позик, здебільшого у вигляді короткотермінових зобов'язань, чи зобов'язань, за якими спливає термін їх погашення, довготерміновими цінними паперами.

Рікардо Девід (1772 — 1823) увійшов в історію як найвидатніший економіст класичної політичної економії Англії, ідеї якого з теорії земельної ренти і міжнародного поділу праці увійшли в золотий фонд економічної думки. Він був послідовником і одночасно

активним опонентом окремих теоретичних положень спадщини великого Адама Сміта.

Д. Рікардо — виходець з іспанської єврейської сім'ї, яка втекла від переслідування інквізиції з Голландії і осіла в Англії. Йому, уродженцю Лондона, третьому із 17-ти дітей біржового маклера, не довелося навчатися у коледжі чи в університеті, оскільки під впливом батька він з дитинства почав осягати основи комерції, допомагаючи йому в торгових і біржових операціях. Не маючи систематичної освіти, Д. Рікардо у 16 років уже був найближчим помічником батька в конторі і на біржі. Спостережливий, кмітливий, енергійний, він ще юнаком став відомою людиною на біржі і в ділових конторах Сіті. Батько доручав йому самостійно вести справу і був ним задоволений.

Одруження в 21 рік без благословення батьків могло стати для Д. Рікардо тяжким випробовуванням. Вступивши у шлюб з дочкою лікаря-квакера (такого ж домашнього тирана, як старий Рікардо), християнкою, він відмовився від своєї релігії (іудаїзму) і, не сприйнявши ідеї квакерської общини, був вигнаний батьками разом з дружиною, маючи всього 800 ф.ст. Д. Рікардо міг розраховувати тільки на отриману ним професію брокера на біржі.

Йому пощастило лише через 6 років, коли у нього було вже троє дітей (всього їх було вісім). Старі зв'язки, природні здібності і талант допомогли йому досягнути успіху в біржових операціях без опіки батька і досягти достатнього фінансового благополуччя, щоб дозволити собі поєднання діяльності бізнесмена з вивченням раніше не пізнаних належною мірою математики, природознавства та інших наук. У наш час на фондових біржах Англії, США та інших країн

продаються в основному акції великих приватних компаній. Наприкінці XVIII ст. акціонерних товариств було дуже мало. Операції з акціями Англійського банку, Ост-Індської компанії і кількох інших товариств становили невелику частку біржових операцій, і Рікардо ними майже не займався. Золотим дном для нього, як і для багатьох спритних ділків, виявився державний борг і угоди з облігаціями державних позик. Гра на курсах облігацій стала першим джерелом збагачення молодого ділка.

У ці роки розпочались операції, з яких пізніше виросла інвестиційна банківська справа, а з нею становище і влада таких фінансових магнатів, як Ротшільди і Моргани. Багаті фінансисти, об'єднавшись у невеликі групи, брали в уряду підряд на розміщення нових позик. Прибуток від цих операцій був великим. Д. Рікардо протягом 10 років постійно брав участь у торгах і кілька разів проводив розміщення позик.

Через 12 років Д. Рікардо залишив заняття біржового брокера, поклавши початок своєму капіталу, який становив майже 40 млн. франків.

До 38 років Д. Рікардо стає крупною фінансовою фігурою, власником будинку в аристократичному кварталі Лондона та особистої замиської резиденції. Після цього Рікардо поступово відходить від активної діяльності у бізнесі і перетворюється у великого землевласника і рантьє.

Такою є біографія талановитого фінансиста і спритного ділка. Здавалося б, до чого тут наука?

Але цей біржовий "вовк" і поважний батько сімейства був людиною з по-дитячому допитливим розумом і ненаситною жадобою знань. У 26 років Д. Рікардо, досягнувши фінансової незалежності і неабиякого багатства, повертається до науки, якою йому не довелося займатися в юності.

З цього часу заможний Д. Рікардо, який займався мінералогією, більшу перевагу почав віддавати політичній економії, "Багатству народів" А. Сміта, шукаючи відповіді на запитання про причини матеріального багатства суспільства.

За свідченнями багатьох дослідників, Д. Рікардо зв'язувала багаторічна творча дружба з багатьма вченими-економістами того часу. Він був у захопленні від праць А. Сміта, велике враження на нього справив Мальтус, чий "Досвід про закони народонаселення" вийшов першим виданням у 1798 р. Пізніше, після особистого знайомства з Мальтусом, він відзначить, що при читанні цієї роботи визнав його ідеї такими виразними і так добре викладеними, що вони пробудили у нього інтерес, який поступався тільки інтересу, викликаному ушавленою працею А. Сміта. Але особливо тісні стосунки в нього були тільки з Джеймсом Міллем — гострим публіцистом і письменником, що працював над соціально-економічними питаннями. Він увів Рікардо у коло вчених і письменників, а найголовніше — підштовхнув його до публікації перших творів. Окремі дослідники вважають, що якби не Дж. Мілль, то Рікардо став би не більш як памфлетистом і членом парламенту від певної провінції.

Старший Мілль (батько Дж. С. Мілля. — *Авт.*), ледь не вдаючись до погроз, змусив Рікардо написати "Засади політичної економії і оподаткування" (1817), книгу, яка склала славу Рікардо. Деяким талановитим людям такі друзі дуже потрібні!

Звичайно, не Джеймс Мілль, а талант і практичний досвід процвітаючого бізнесмена допомогли Д. Рікардо зрозуміти вчення А. Сміта й економічні погляди своїх сучасників Т. Мальтуса, Ж.-Б. Сея та інших економістів "класичної школи" і зробити гідний власний внесок в економічну науку.

Теорія грошей — одна із найскладніших і водночас політично важливих галузей економічної науки. В Англії початку ХІХ ст. питання про гроші і банки опинились у центрі гострої полеміки і боротьби партійних і класових інтересів. Природно, що Рікардо, який добре знав кредитно — грошову практику, вперше спробував свої сили як економіст і публіцист саме у цій галузі. Йому було тоді 37 років.

При цьому його як ученого, що написав кілька творів, і особливо головний — книгу "Засади політичної економії і оподаткування" (1817), визначає мистецька полеміка, гідна поваги і в наш час.

Ринок — система товарно-грошових відносин, що виникають між покупцем і продавцем, яка включає механізм вільного ціноутворення, вільне підприємництво, що здійснюється на основі економічної самостійності, рівноправності та конкуренції.

Ринкова економіка — це така економіка, в якій основні проблеми — що, як і для кого — визначаються здебільшого через взаємодію попиту і пропозиції на ринках. У цій формі економічної

організації фірми керуються бажанням максимізації прибутку, купують фактори виробництва і виробляють та продають продукти. Сім'ї та індивіди, озброєні своїми факторними доходами, визначають на ринках попит на товари. Взаємодія пропозиції фірм та попиту сімей та індивідів визначає тоді ціни і кількість товарів.

Ринкова ціна — ціна, встановлена на ринку з чистою (досконалою) конкуренцією. Ринкова ціна визначається в результаті взаємодії продавців і покупців.

Робінсон Джоан Вайолет (1903 — 1983) — найвідоміша в світі жінка-економіст, автор теорії недосконалої конкуренції, лідер лівого кейнсіанства, яке справило величезний вплив на розвиток посткейнсіанського напрямку в сучасній економічній теорії. У роки навчання в Кембриджському університеті (Англія) одним з її вчителів був А. Маршалл.

У 1965-1971 рр. Дж. Робінсон — професор Кембриджського університету. Автор ряду значних праць, серед яких виділяються "Економічна теорія недосконалої конкуренції" (1933), "Нариси з теорії зайнятості" (1937), "Нариси з економічної теорії Маркса" (1942), "Нагромадження капіталу" (1956), "Економічні ересі" (1971) та ін. На початку 30-х рр. виступила проти досконалої конкуренції як механізму, що забезпечує рівновагу капіталістичної ринкової системи, і висунула теорію недосконалої конкуренції. У 50-х рр. Робінсон обґрунтувала свою концепцію економічного росту.

Роботи Дж. Робінсон відіграли важливу роль у критиці теорії граничної продуктивності та заснованій на ній концепції функціонального розподілу доходів. У 70-х рр. Робінсон значну увагу

приділила критичному аналізу ортодоксальної економічної теорії, висунувши положення про її глибоку кризу і необхідність оновлення на засадах посткейнсіанства.

Рустикальні землі — селянські земельні наділи в Австрійській імперії та західноукраїнських землях, що входили до її складу.

Рядовичі — залежне населення в Київській Русі, яке служило феодалові на підставі договору (ряду).

Сальдо зовнішньої торгівлі — різниця між експортом і імпортом країни, **як** правило, у вартісному виразі. При перевищенні експорту над імпортом — позитивне сальдо, у протилежному випадку — від'ємне.

Сателіт (лат. *satelles (satellitit)*) — охоронець; супутник; спільник) — 1) у Стародавньому Римі — озброєний найманець, що супроводжує свого володаря; 2) той, хто залежить від кого-, чого-небудь, виконує чиюсь волю; 3) держава, формально незалежна, але фактично підлегла іншій (більшій) державі.

Сегрегація — відокремлення селянських пасовищ від поміщицьких.

Сегун (япон.) — титул військово-феодальних правителів Японії в 1192—1867 рр., за яких імператорська династія не мала реальної влади. Усього було три династії С: Мінамото (1192—1333), Асікага (1335—1338), Токугава (1603—1867).

Сей Жан-Батіст (1767 — 1832) народився 5 січня 1767 року у французькому місті Ліоні в сім'ї купця. Отримавши в дитинстві

непогану освіту, достатню, щоб продовжити сімейні підприємницькі традиції, Ж.-Б. Сей вирішив зайнятися самоосвітою, особливо вивченням політичної економії. Для пізнання останньої, як виявилось пізніше, вирішального значення він надавав "Багатству народів" А. Сміта, ідеї якого, на його думку, заслугоували популяризації на благо як Франції, так і всього людства.

Життєвий шлях Ж.-Б. Сея як ученого-економіста склався значною мірою під впливом політичних подій, які відбулися у Франції наприкінці XVIII — на початку XIX ст., почасти під впливом поїздки 1789 р. в Англію, де, на відміну від його країни, в господарстві і політичній економії на перший план висувалися вже індустріальні, а не аграрні проблеми. Таким чином, після повернення з Англії в тому ж 1789 р. Ж.-Б. Сей вступив до одного із страхових товариств, ставши секретарем адміністратора Клав'єра — майбутнього міністра фінансів (1792), який вивчав (судячи з того, що Сей знайшов у нього екземпляр книги А. Сміта) "Багатство народів". Через три роки (1792) Ж.-Б. Сей, приєднавшись до якобінців, пішов волонтером у так звану революційну армію, яка воювала з європейськими монархами на західних кордонах Франції. Потім, у 1794 р., покинув її, щоб випробувати себе на посаді редактора досить солідного журналу і перебував на вістрі соціально-політичного життя своєї країни аж до 1799 р.

Незалежність і неординарність позицій молодого Ж.-Б. Сея, критична оцінка економічної діяльності уряду сприяли і його чиновницькій кар'єрі на посту члена Трибунату в комітеті фінансів, на який він був призначений у 1799 р. Тому є безперечним, що

практичний досвід у вищій сфері державної економічної служби і глибокі знання теоретичних розробок у галузі економічної думки в поєднанні з переконаним сприйняттям смітівської концепції економічного лібералізму допомогли Ж.-Б. Сею в написанні власних робіт про основи теорії розвитку народного господарства.

Одна з перших заслуг Ж.-Б. Сея в теорії економічної науки має переважно національне значення. Як відомо, у Франції в середині XVIII ст. з'явилися і здобули широку популярність фізіократичні економічні теорії, які продовжували домінувати в економічній думці країни, не зважаючи на появу в 1802 р. французького перекладу "Багатства народів" А. Сміта.

Перебороти стереотипи фізіократизму співвітчизників зміг саме Ж.-Б. Сей завдяки одній із своїх ранніх, але значущих робіт під назвою "Трактат політичної економії, чи просте викладення способу, яким створюються, розподіляються і споживаються багатства" (1803).

Це була книга, яка, на перший погляд, повторювала й інтерпретувала ідеї А. Сміта. Після її видання Ж.-Б. Сей, як і його англійські колеги, продовжував працювати над вдосконаленням своєї праці, неодноразово доповнюючи і переробляючи її для повторних видань, яких при його житті було здійснено п'ять, внаслідок таких переробок цей твір став кращим із усіх інших. Він залишився основною науковою працею творчості дослідника.

Примітно, що між першим і другим виданням цієї книги, незважаючи на її величезний успіх, розрив становив більше десяти років. Причина цього в тому, що центральна ідея "Трактату" Ж.-Б. Сея — ідея про економічний лібералізм — була визначена ним настільки

опукло і недвозначно, що її реалізація, особливо в аспекті втручання держави в економіку і перебудову господарського життя, позбавила б військово-промислове керівництво в правлінні Франції того часу реальної повноти влади. Адже на знак невизнання нового режиму Ж.-Б. Сей свідомо пішов на конфлікт із своїм керівництвом, відмовившись у другому виданні "Трактату", яке готувалося, схвалити фінансові проекти першого консула Трибунату. Останній, явно занепокоєний волею духу Ж.-Б. Сея, не тільки заборонив видання "Трактату", але й виключив його автора із Трибунату, давши йому більш низьке призначення поза цією державною структурою. Так Ж.-Б. Сей потрапив у багаторічну опалу.

Але невгамовний Ж.-Б. Сей вирішив відкрити власну бавовнопрядильну фабрику і потім, у 1812 р., продавши її, повернувся до Парижа, щоб на виручені кошти здійснити друге видання свого "Трактату". Воно з'явилося тільки після падіння Наполеона і реставрації Бурбонів у 1814 р., а через деякий час вийшли ще три інші видання — відповідно 1817, 1819 і 1826 рр. Ця праця згодом була перекладена на багато мов. Вона принесла Сею славу найвидатнішого економіста Франції.

Зміни, які відбувалися у Франції з падінням режиму Наполеона, реабілітували ім'я Ж.-Б. Сея як ученого-економіста і громадського діяча. Він був визнаний новим урядом. Сей легко відмовився від республіканізму своєї юності і став вірно служити Бурбонам.

Він із запалом продовжив роботу над своїми творами з політичної економії, став виступати з політичними лекціями, демонструючи мистецтво систематизувати і популяризувати основні положення

економічної теорії. Вже у 1816 р. в Атені Ж.-Б. Сей читав курс лекцій з політичної економії. У 1817 р. він випустив у світ свій "Катехізіс політичної економії".

Аз 1819 року в Консерваторії мистецтв і ремесел Сей розпочав читання лекцій спеціально введеного для нього урядом Реставрації "Курсу індустріальної економіки". Його лекції були надзвичайно популярними. Майстер популяризації і систематизації, він створював у слухачів ілюзію ясності і доступності. У цьому йому допомагало і те, що він був не тільки буржуазним інтелігентом, але і буржуа-практиком, знавцем конкретних потреб свого класу.

Ж.-Б. Сей на економічну науку все більше дивився як на джерело практичної мудрості для буржуа-підприємця. Він умів зводити політичну економію до проблем організації виробництва і збуту, управління підприємствами. Особливо важливу роль у ринковому господарстві Сей відводив особистості підприємця, якого він наділяв рисами сміливого новатора, здатного найбільш ефективно об'єднати у процесі виробництва капітал і працю.

З 1830 року і до останніх років життя Ж.-Б. Сей очолював спеціально створену для нього кафедру політичної економії в Коллеж де Франс, ставши засновником власної школи економічної думки, котру пізніше представляли Фредерік Бастіа, Мішель Шевальє, Шарль Дюнуайте та інші.

За кілька років до своєї смерті (у 1828 — 1829 рр.) Ж.-Б. Сей видав підсумкову у своєму житті працю "Повний курс практичної політичної економії" в шести томах, у якій намагався відобразити насамперед практичну значущість економічної теорії, яка ґрунтується

на принципах економічного лібералізму, невтручання в економіку ззовні.

Оцінюючи творчу спадщину Ж.-Б. Сея, слід відзначити, що, за словами К. Маркса, він нібито не більш ніж вульгаризував смітівське вчення і політичну економію. Але якщо утопічний соціалізм, а потім і марксизм "вибрали" із учення А. Сміта передусім положення про експлуатацію робітничого класу капіталістами і землевласниками (шляхом віднімання на свою користь із повного продукту праці і його вартості), то "школа Сея" у Франції, також будуючи своє "мислення" на працях А. Сміта, одним із основних вилучень зробила положення про взаємозв'язок і взаємозумовленість праці, капіталу і землі як основних факторів суспільного виробництва і створення вартості суспільного продукту.

З повагою і симпатією до Ж.-Б. Сея ставився і його сучасник Д. Рікардо, який аж до своєї смерті продовжував з ним інтенсивно листуватися.

У своїх "Засадах політичної економії" Д. Рікардо підкреслював, що політичну економію як науку збагатили англійські дослідники Дж. Стюарт, Дж. Мілль і А. Сміт, а також французькі — А. Тюрго, С. Сісмонді і Ж.-Б. Сей.

При цьому Д. Рікардо сміливо і відкрито висловлював критичні зауваження не тільки на адресу своїх колег Т. Мальтуса, Ж.-Б. Сея та інших, але й свого кумира — А. Сміта.

Секуляризація земель — перетворення церковної власності у світську.

Семюелсон Пол Антоні (народ. в 1915 р.) — американський економіст, один із перших лауреатів Нобелівської премії в галузі економіки, яка була йому вручена в 1970 р. за його підручник "Економікс" з офіційним формулюванням "За внесок у підвищення рівня наукового аналізу в економічних науках".

Після навчання в 1932 — 1935 рр. у Чиказькому університеті своє творче життя він поєднував з науково-педагогічною і суспільно-політичною діяльністю. При чому його науковими наставниками з самого початку кар'єри вченого-економіста у стінах Гарвардської вищої школи стали імениті економісти Й. Шумпетер, А. Хансен, В. Леонтьєв.

З 1941 р., пройшовши шлях від асистента професора до професора Массачусетського технологічного інституту, він був зв'язаний з цим вузом. У цей проміжок часу він обирався президентом Економічного товариства (1951), Американської економічної асоціації (1965 — 1968), був радником у Білому домі з економічних питань (1961 — 1968). Крім того, був обраний членом Американської академії мистецтв і наук та ряду інших громадських організацій, вів колонку у журналі "Ньюсуік", брав участь у різних міжнародних конференціях, симпозіумах та інших форумах.

Знаменитий підручник П. Семюелсона "Економікс" у першому виданні з'явився ще в 1948 р. і витримав з тих пір 14 видань, ставши по суті підручником для мільйонів людей в багатьох країнах світу. В 90-х роках побачили його і студенти України.

Цінність та унікальність цієї книги полягає передусім у тому, що вона втілила у собі кращі досягнення різних напрямів світової

економічної думки сучасності. Їй притаманні не тільки послідовність та аналітичність викладу, прекрасна ілюстрація ключових положень економічної теорії засобами математичної мови, але і застосування історико-економічного підходу.

Сеньйор — (від лат. *senior* — старший) — в середньовічній Європі великий землевласник, феодал, який мав усю повноту влади на території, що йому належала; вищий феодал щодо нижчого — васала.

Серваж — форма феодалної залежності селян у Франції та інших країнах Західної Європи в XI— XIII ст., яка характеризувалася найбільшим обмеженням особистих і громадянських прав.

Сервітут — обмежене правокористування чужою власністю, головним чином землею (наприклад, право проїзду через приватні володіння).

Синдикат — об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору або інший аналогічний орган. Учасники синдикату зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.

Скватер (англ. *squatter* — селитися на чужій землі) — 1) колоніст, який зайняв вільну, необроблювану ділянку землі під час колонізації (у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії); 2) дрібний орендар.

Смерди — в Київській Русі вільні селяни-общинники, які займалися землеробством, працювали у власному дворі.

Сміт Адам (1723 — 1790) народився 5 червня 1723 р. у Шотландії в містечку Кірколді, розташованому недалеко від її столиці

Единбургу. Його батько — митний чиновник, помер через кілька місяців після народження сина. Адам був єдиною дитиною молодої вдови і вона присвятила йому все своє життя. Сім'я жила небагато, але їй нестатків не знала. На щастя, у місті була хороша школа і учитель, який не забивав голови дітей тільки цитатами з Біблії.

Виявивши здібності до навчання, в 14 років А. Сміт вступив до Глазгівського університету (це було у звичаях того часу), який закінчив через три роки — у 1740 р. Як кращий студент, він був удостоєний стипендії для завершення освіти в Оксфордському університеті, де навчався до 1746 р. Рівень викладання тут не повністю задовольняв його. З Оксфорда А. Сміт повернувся в Единбург з наміром зайнятися самоосвітою і читанням публічних лекцій з англійської літератури і політичної економії. Вже тоді, судячи з його лекцій, він дотримувався принципів економічного лібералізму і особливо принципу свободи торгівлі.

"Людина звичайно розглядається державними діячами і політиками як якийсь матеріал політичної механіки. Політики порушують природний хід людських справ, потрібно ж повернуть природу самій собі і дати їй повну волю у дотриманні її цілей і здійсненні її власних проєктів. Для того, щоб підняти державу із найнижчої сходинки варварства на вищий щабель добробуту, потрібні лише мир, легенькі податки і терпимість у керуванні; решту зробить природний хід речей. Всі уряди, які насильницьки спрямовують події іншим шляхом або намагаються придушити розвиток суспільства, — протиприродні. Щоб утриматися при владі, вони вимушені гнобити і тиранити", — відмічав А. Сміт в одній із своїх лекцій в Единбурзі.

В 1751 р. А. Сміт був призначений професором логіки в Глазгівському університеті, а наприкінці того ж року перейшов на кафедру моральної філософії, на якій викладав до 1764 р. Велика наукова робота "Теорія моральних почуттів", видана ним в 1759 р., принесла йому широку популярність. А далі науковий інтерес Сміта все більше спрямовувався до економічної науки, що було пов'язано з його активною участю у Глазгівському клубі політичної економії, і зокрема — дружбою з філософом і економістом Девідом Юмом.

В 1764 р. у житті А. Сміта сталася переломна подія: він залишив кафедру (як виявиться — назавжди) і прийняв пропозицію супроводжувати під час закордонної подорожі молодого лорда, пасинка відомого політичного діяча — герцога Баклю. Матеріальна зацікавленість від цієї подорожі мала для А. Сміта неабияке значення — поїздка гарантувала йому 800 ф. ст. щомісячно до кінця життя, що було набагато більше його професорського гонорару. Подорож тривала з 1764 по 1766 р., тобто більше двох років, з яких півтора роки він провів у Тулузі, два місяці — у Женеві, де йому довелося зустрітися з Вольтером, і дев'ять місяців у — Парижі. Тісне знайомство під час поїздки з французькими філософами д'Аламбером, Гельвецієм, Гольбахом, а також із фізіократами, у тому числі з Ф. Кене і А. Тюрго, певним чином вплинуло на його погляди, що відбилося в його основній праці "Дослідження про природу і причини багатства народів", до якої Сміт приступив ще в Тулузі. У Франції він був уже досить зрілим ученим і людиною, щоб не потрапити під вплив фізіократів, але водночас він виявився здібним сприйняти все корисне із вчення Кене і Тюрго. Сміт глибше проник у внутрішню

фізіологію ринкової економіки. Йдучи у руслі англійських традицій, він побудував свою економічну теорію на фундаменті трудової теорії вартості, тоді як фізіократи взагалі не мали, по суті, теорії вартості. Важливим кроком уперед, порівняно з фізіократами, стане його твердження про те, що всяка продуктивна праця створює вартість, а не тільки землеробська. Сміт мав більш чітку, ніж фізіократи, уяву про класову структуру суспільства.

Разом з тим є галузі, яких не зрозумів А. Сміт. Це особливо стосується геніальних ідей Ф. Кене про механізм капіталістичного відтворення. Незважаючи на це, тут, у Франції, він побачив у фізіократах союзників і друзів, які йдуть до тієї ж мети тільки іншим шляхом.

Після повернення до Шотландії А. Сміт вирішує оселитися у своєї матері, де усамітнюється, щоб завершити роботу над "Багатством народів". Книга вийшла у світ в 1776 р. і ще більше зміцнила й без того широку популярність автора. Вона чотири рази перевидавалася за життя А. Сміта і ще три рази після його смерті (1790 р.) і до кінця століття.

Вплив А. Сміта на своїх сучасників був настільки великим, що навіть англійський прем'єр-міністр У. Пітт-Молодший оголосив себе його учнем. Одним з результатів цих контактів з ученим стало підписання У. Піттом в 1786 р. першого Ліберального торгового договору з Францією — договору Бдена, який істотно змінив митні тарифи. Результатом впливу творчої спадщини автора "Багатства народів" можна також визнати те, що один з його учнів — Дугалл Стюарт — в 1801 р. став читати в Единбурзькому університеті

самостійний курс політичної економії, який раніше входив до складу дисциплін курсу моральної філософії.

У січні 1778 р. А. Сміт був призначений комісаром шотландської митниці в Единбурзі, залишаючись на цій посаді до своєї смерті в 1790 р.

Відомо, що А. Сміту були притаманні підкреслено делікатна поведінка і водночас легендарна неухважність.

Собівартість — грошовий вираз безпосередніх витрат, пов'язаних з виробництвом і реалізацією продукції.

Соляний шлях — сухопутний торговий шлях, що з'єднав Київську Русь з узбережжям Чорного моря.

Соціальний розвиток — зміни, що відбуваються у суспільстві в процесі його поступу.

Стандартизація — встановлення норм і вимог до фізичних і об'ємних величин виробів та продуктів, що випускаються, напівфабрикатів, сировини і матеріалів. Ці норми та вимоги оформляють у вигляді стандартів.

Стратифікація (від лат. *stratum* — настил, шар) — соціальна диференціація суспільства, розчленування суспільства на страти (верстви).

Суверенітет — політична незалежність держави, яка полягає в її праві самостійно розв'язувати свої внутрішні й зовнішні справи.

Суспільний товар, товари колективного споживання — товар, вигоди від якого поширюються на все суспільство, незалежно від того, чи окремі індивіди бажають споживати даний товар. Наприклад, вакцина, що знищує віспу, захищає всіх, не тільки тих, хто

вакцинований. Протилежним є товари індивідуального споживання — такі, як хліб, що споживається окремою особою.

Тартак — лісопилка в XVI — XIX ст.

Технічний прогрес — запровадження нового методу виробництва, який зменшує витрати і, отже, підвищує продуктивність праці, що веде до переміщення межі виробничих можливостей.

Товар — продукт праці (вироби, послуги), здатний задовольняти певні потреби людини і призначений для купівлі-продажу.

Товарне господарство — форма ведення господарства, за якої продукти виготовляються не для власного споживання, а для обміну шляхом купівлі-продажу.

Торговий баланс — документ, що відображає співвідношення експорту та імпорту країни за певний відрізок часу. Активний торговий баланс характеризується перевищенням вартості вивозу товарів і послуг над ввозом.

Трансфертні платежі, урядові — платежі, які держава виплачує індивіду (наприклад, допомога з безробіття).

Трест — об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають комерційну і виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю. Юридично створення тресту означає передачу контролю над колись незалежними підприємствами (у формі контрольного пакета акцій або особливого довірчого сертифіката) його засновникам. Нерідко трест очолює холдинг — держательська

компанія, яка зосереджує у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснює контроль за їх діяльністю.

Трудова теорія вартості — підхід в економічній теорії, що був розвинутий У. Петті, А. Смітом, Д. Рікардо, К. Марксом та іншими економістами. За цим підходом, кожний товар обмінюється відповідно до кількості суспільно необхідної праці, яка затрачена на його виробництво.

Туган-Барановський Михайло Іванович (1865 — 1919) — всесвітньо відомий вчений, якого росіяни вважають російським, українці — українським, а Й. Шумпетер назвав його найкращим слов'янським економістом. Народився він у 1865 році у Харківській губернії, в селі Соляниківці Куп'янського повіту в заможній дворянській сім'ї. Його батько — Іван Якович Туган-Барановський — військовий, татарин за походженням, мати — Ганна Станіславівна Шабельська — українка, вийшла з сім'ї стародавнього князівського роду Мовіле-Монтвід.

Гімназичну освіту молодий Михайло завершив у другій Харківській гімназії. Вступивши у 1884 р. на фізико-математичний факультет Харківського університету, він одночасно продовжує поглиблено вивчати суспільні науки, до яких мав великий потяг. Курси з політичної економії у Харківському університеті вели на той час такі відомі професори, як М. Олексієнко — спеціаліст з державних фінансів, І. Сокольський — великий ерудит у галузі музики та літератури, сферу наукових інтересів якого становили грошові системи, зовнішня торгівля, статистика, а також історія економічних учень, курс з якої він вперше в Російській імперії увів у

програму Харківського університету. Широтою наукових інтересів відзначалися і такі провідні спеціалісти у галузі методології політичної економії, як професор К. Гаттенбергер та Г. Цехановецький.

Вихований на традиціях класичної школи, захоплений теорією марксизму, її соціалістичною перспективою, М. Туган-Барановський звертає увагу на економічну школу, яка різко протистоїть цим ученням, заперечуючи саму їх основу — трудову теорію вартості. Це була розглянута вище так звана австрійська школа на чолі з К. Менгером, яка протиставляла витратно-трудовій концепції вартості класичної школи власну теорію граничної корисності. М. Туган-Барановський не тільки провів блискучий порівняльний аналіз класичної та австрійської шкіл з проблем вартості як вихідної та центральної у політичній економії того часу, а й дійшов висновку про можливість синтезу цих здавалося б взаємовиключних теорій вартості двох шкіл. Цей висновок підносив дослідження вченого на рівень найвищих досягнень світової економічної думки того часу — неокласичного аналізу, пов'язаного з іменами А. Маршалла, Дж. Б. Кларка, В. Парето та інших учених.

Вершиною наукового пошуку цього періоду М. Тугана-Барановського стала його всесвітньо відома праця **"Промислові кризи у сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя"** (1894). Ця праця була першою серйозною спробою вченого знайти відповідь на злободенні проблеми сучасності — про закономірності розвитку капіталізму як господарської системи, його долю взагалі і в умовах Російської імперії зокрема, про значення теорії марксизму

(насамперед марксової теорії відтворення і криз) у розв'язанні цих проблем. За цю працю у 1894 р. йому присвоєно ступінь магістра. У 1895 р. учений був зарахований на посаду приват-доцента Петербурзького університету, в стінах якого і розпочалася його блискуча викладацька діяльність. Одночасно він продовжував активну наукову роботу в галузі досліджень проблем капіталізму та його еволюції взагалі і російського капіталізму зокрема. Підсумком цієї роботи стала його відома праця **"Російська фабрика у минулому і сучасному. Історико-економічне дослідження"** (1898), де вчений простежує історію розвитку російської фабрики — від кріпосної мануфактури XVII ст. до машинної індустрії 90-х років XIX ст.

У 1898 р. вчений подав свою працю до захисту в Московський університет як докторську дисертацію і успішно захистив її. Водночас М. Туган-Барановський продовжує працювати над проблемою промислових криз. Вершиною цієї дослідної діяльності стане праця **"Промислові кризи у сучасній Англії"** (1900), яка буде перекладена на англійську і німецьку, французьку і японську мови. Витримає чотири видання в Росії ще за життя автора.

Пізніше вчений згадував, що у німецькому виданні цієї книги він зумів передбачити наближення промислової кризи 1901 р. у Німеччині, "що привернуло до себе велику увагу німецької преси", а також передбачив американську кризу 1907 р. Це було переконливим свідченням правильності його висновків щодо можливості та необхідності прогнозів економічної кон'юнктури.

Теорія кооперації стала ще однією яскравою сторінкою у науковому доробку вченого. Від аналізу ідей виробничої кооперації у

вигляді вільних асоціацій як осередків майбутнього суспільства та невдалих спроб їх утворення в умовах капіталізму вчений переніс увагу на дослідження кооперації як господарської форми, що відіграла вже вагому роль у соціально-економічному житті країн Заходу та почала бурхливо розвиватися у другому десятилітті ХХ ст. у Російській імперії.

М. Туган-Барановський займався дослідженням різних типів та видів кооперації, їх соціальних та господарських характеристик, ролі і можливостей у захисті інтересів різних верств трудящих тощо. Предметом його особливої уваги була сільськогосподарська кооперація різних видів, з розвитком якої вчений пов'язував надії на піднесення як селянських господарств шляхом інтенсифікації їх діяльності, так і сільського господарства в цілому. Результатом цих досліджень стала знаменита праця М. Тугана-Барановського "Соціальні основи кооперації" (1916), яка тільки за життя автора витримала три видання.

Учений підтримує тісний зв'язок з Україною. А останні роки життя він проводив уже в основному в Україні, куди переїхав влітку 1917 р. Тут, в Україні з ініціативи М. Тугана-Барановського у грудні 1918 р. був створений спеціальний Інститут економічної кон'юнктури, який він і очолив. Крім того, вчений очолив Українське наукове товариство економістів, а також — Центральний кооперативний український комітет. Його обирають академіком за спеціальністю теоретична економія. В цей недовгий останній період свого життя М. Туган-Барановський був професором заснованого у Києві Українського державного університету, деканом його юридичного факультету.

Політична економія в Росії та Україні в останній третині XIX ст. мала яскраво виражений соціальний характер та реформаторське спрямування. Одночасно почався процес її переорієнтації з принципів трудової теорії вартості І Д. Рікардо на принципи, що їх пропонували пізніше маржиналісти. І тільки на початку XX ст. у розумінні основних політекономічних явищ та категорій чітко визначилась тенденція до нового неокласичного підходу, запропонованого австрійською та англо-американською школами. Без перебільшення можна твердити, що потужним імпульсом у цій переорієнтації політекономічного знання в Росії та Україні стали праці М. Тугана-Барановського.

Урбанізація (від лат. *urbanus* — міський) — історичний процес зростання ролі міст в економічному і культурному житті суспільства; процес зосередження промисловості й населення в містах, переважно великих.

Фактори виробництва — продуктивні фактори, такі, як праця, земля і капітал; необхідні ресурси, щоб виробляти товари і послуги.

Феод (від лат. *feudum* — маєток) — у країнах Західної Європи періоду Середньовіччя означав спадкове земельне володіння, а іноді посаду або прибутки, надані сеньйором своєму васалові з умовою виконання певних обов'язків: військової служби, допомоги в управлінні маєтком сеньйора тощо.

Феодал (лат. *feodalis, feodum* — фео́д (володіння)) — за феодалізму — представник панівного класу, власник *фео́ду*.

Фільварок (польське *folwark*, від нім. *Vorwerk* — *хутір, ферма*) — велике багатогалузеве товарне господарство, що ґрунтується на примусовій праці кріпаків.

Фіскальна політика — одне із двох основних знарядь, що використовуються державою для регулювання макроекономіки. Фіскальна політика стосується: 1) державних закупівель товарів і послуг, а також видатків на трансфертні платежі; 2) типів і розмірів податків.

Фригольдери (від англ. *freeholder* — *вільний утримувач*) — у середньовічній Англії категорія землевласників, що володіли землею довічно або спадково на підставі феодального вільного держання. Були особисто вільними, сплачуючи фіксовану ренту. Крім селян, фригольдерами могли бути феодалі, церкви, міщани.

Фритредерство (від англ. *free trade* — *вільна торгівля*) — економічна політика промислової буржуазії, яка полягала у вимозі свободи торгівлі та невтручання держави у підприємницьку діяльність. *Холдинг* — компанія, що володіє контрольним пакетом акцій інших компаній та управляє їх діяльністю.

Холдинг-компанія — корпорація чи акціонерна компанія, яка використовує свій капітал для придбання контрольних пакетів акцій інших компаній з метою встановлення контролю над ними та управління значно більшим капіталом, ніж початковий.

Холопи (*челядь*) — раби в Київській Русі у IX — XI ст.

Ценз (лат. census від лат. censeo - роблю опис, перепис) — 1) у Стародавньому Римі — періодичний перепис майна для оподаткування; 2) умови, що обмежують право людей здійснювати які-небудь громадянські права, наприклад виборчий Ц.

Цензива — оброчна система користування землею.

Цензитарій (лат. censitarius) — феодално залежний селянин, який сплачував натуральний або грошовий оброк, чинш.

Централізація капіталу — процес об'єднання окремих капіталів в один великий, зосереджений у руках одного або групи власників.

Центральний банк — державний інститут, відповідальний за пропозицію грошей в країні і кредитну кон'юнктуру, збереження офіційних золотовалютних резервів, контроль над фінансовою системою, особливо комерційними банками.

Цикл економічний — спади і піднесення, що повторюються в економіці, у розвитку виробництва та рівні ділової активності.

Ціна — кількість грошей, які сплачують за одиницю товару; виражена в грошах вартість одиниці товару.

Ціна виробництва — перетворена форма вартості, що лежить в основі ринкових цін на товари. Складається з витрат виробництва товару й середнього прибутку.

Цінні папери — термін, що використовується для позначення різного роду фінансових активів, таких, як акції, облігації, векселі; точніше, документ, що використовується для встановлення власності цих активів.

Чартер (англ. *charter* — брати в оренду) — 1) морський договір між власником судна, літака і наймачем на оренду всього судна, літака або їхньої частини на перший рейс чи термін; 2) рейс, що здійснюється за таким договором.

Чинш — фіксована плата в грошовій або натуральній формі за користування земельним наділом.

Чумацтво — торгово-візницький промисел, який зародився в XV — XVI ст. у Наддніпрянщині. Протягом XVII — XVIII ст. він набув великого поширення на значній частині території України, передусім на Півдні, в Криму та Галичині, де став одним із найважливіших занять. Основними транспортними засобами чумаків були мажі — вози, в які запрягали волів. Спершу основними товарами чумацької торгівлі були сіль, риба, ліс, дьоготь, вовна, шкури, вироби ремесла і промислів, пізніше до них додалися хліб та інші сільськогосподарські продукти. Крім України, чумаки переважно торгували в Криму, Молдавії, Волощині, Польщі, Росії. У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком в Україні залізничного і водного транспорту чумацтво занепало.

Шарварки — будівництво та ремонт шляхів, мостів, гребель, панських будинків тощо.

Шляхта (пол. *Szlachta*, давньонім. *slahta* — рід, порода) — у Польщі, Литві, Україні, Білорусі, Чехії — дрібне дворянство.

Янкi (англ. *yankee*, голл. *Jan Kees*, букв. — Ян Сир — іронічне прізвисько англійських колоністів в Америці, яке дали їм переселенці з Голландії) — прізвисько американців — уродженців США.

Ярмарок (від нім. *Jahrmarkt* — щорічний торг) — регулярний торг широкого значення; базар, періодично організовуваний у традиційно визначеному місці; сезонне розпродавання товару одного чи кількох видів.

Лауреати Нобелівської премії з економіки

1969 — Ян Тінберген (Голландія) і Рагнар Фріш (Норвегія) — за розробку математичних методів аналізу економічних процесів.

1970 — Пол Семюельсон (США) — за внесок у підвищення рівня наукового аналізу в економічних науках.

1971 — Саймон Кузнець (США) — за емпіричні дослідження економічного росту.

1972 — Джон Хікс (Велика Британія) і Кеннет Ерроу (США) — за роботу з теорії загальної економічної рівноваги і економіки добробуту.

1973 — Василь Леонт'єв (США) — за розробку методу затрати — випуск.

1974 — Фрідріх фон Хайек (Австрія) і Гуннар Мюрдаль (Швеція) — за роботи в галузі теорії грошей, кон'юнктурних коливань і аналізу взаємозалежних економічних, соціальних і структурних явищ.

1975 — Тьяллінг Коопманс (США) і Леонід Канторович (СРСР) — за розробку теорії оптимального використання ресурсів.

1976 — Мілтон Фрідмен (США) — за дослідження в галузі споживання, історії і теорії грошей.

1977 — Бертіл Олін (Швеція) і Джеймс Мід (Велика Британія) — за праці в галузі міжнародної торгівлі та руху капіталів.

1978 — Герберт Саймон (США) — за дослідження процесів прийняття рішень в економічних організаціях.

1979 — Артур Льюїс (Велика Британія) і Теодор Шульц (США) —

за роботи з економіки країн, що розвиваються.

1980 — Лоуренс Клейн (США) — за дослідження економетричних коливань і економічної політики.

1981 — Джеймс Тобін (США) — за аналіз фінансових ринків і їх вплив на прийняття рішень у витратах, зайнятості, виробництві, цінах,

1982 — Джордж Стіглер (США) — за дослідження промислових структур, функціонування ринків, а також причин і наслідків державного регулювання.

1983 — Жерар Дебре (Франція) — за введення нових методів аналізу в економічну теорію і праці з теорії загальної рівноваги.

1984 — Річард Стоун (Велика Британія) — за фундаментальний внесок у створення системи національних рахунків.

1985 — Франко Модільяні (Італія) — за аналіз фінансових ринків і процесів заощадження.

1986 — Джеймс Б'юкенен (США) — за розвиток основ теорії прийняття економічних і політичних рішень.

1987 — Роберт Солоу (США) — за внесок в теорію економічного росту.

1988 — Моріс Алле (Франція) — за внесок в теорію ринків і роботи з ефективного використання ресурсів.

1989 — Трюгве Хаавельмо (Норвегія) — за прояснення ймовірних основ економетрики і аналіз одночасних економічних структур.

1990 — Гаррі Марковіц (США), Мертон Міллер (США) і Уільям Шарп (США) — за роботи з теорії фінансової економіки.

1991 — Рональд Коуз (Велика Британія) — за роботи з проблем трансакційних витрат і прав власності.

1992 — Гері Беккер (США) — за розширення сфери застосування мікроекономічного аналізу.

1993 — Роберт Фогель (США) і Дуглас Норт (США) — за роботи з економічної історії.

1994 — Джон Ф. Неш (США), Джон Ч. Харшані (США), Рейхард Зельтен (Німеччина) — за внесок у розробку теорії ігор в їх прикладенні до економіки.

1995 — Роберт Е. Лукас-молодший (США) — за розвиток і застосування раціональних очікувань і за вдосконалення на цій базі макроекономічного аналізу та поглиблення нашого розуміння економічної політики.

1996 — Джеймс Мірліс (Велика Британія) і Уільям Вікрі (США) — за фундаментальний внесок в економічну теорію стимулів в умовах асиметричної інформації.

1997 — Роберт Мертон (США) і Мірон Скоулз (Канада) — за новий метод визначення вартості похідних.

1998 — Амартія Сен (Індія) — за внесок в економічний аналіз добробуту населення.

1999 — Роберт Манделл (Канада) — за цикл робіт з грошово-кредитної і фіскальної політики.

2000 — Даніел Л. МакФадден (США) — за розробку теорії та методів аналізу дискретного вибору; Джеймс Дж. Хекман (США) — за розробку теорії та методів аналізу відібраних зразків.

2001 — Джордж Ейкерлоф (США), Майкл Спенс (США), Джозеф Стігліц (США) — за дослідження функціонування ринку в умовах "асиметричної інформації".

2002 — Деніел Канеман (США) — за розуміння комплексного підходу до психологічних досліджень в економіці, особливо відносно суджень та прийняття рішень в умовах невизначеності; Вернон Сміт (США) - за створення лабораторних експериментів в якості інструменту емпіричного економічного аналізу, особливо при вивченні альтернативних ринкових механізмів.

2003 — Роберт Енгл (США) — за методи аналізу часових рядів з циклічними тенденціями (авторегресивна умовна гетероскедастичність); Клайв Гренджер (Велика Британія) - за методи аналізу часових рядів з загальними тенденціями (коінтеграція).

2004 — Фінн Кідланд (Норвегія), Едвард Прескотт (США) — за внесок у вивчення впливу фактору часу на економічну політику та дослідження рушійних сил ділових циклів.

2005 — Роберт Ауманн (США, Ізраїль), Томас Шеллінг (США) - за укріплення нашого розуміння конфлікту та співпраці на основі аналізу теорії ігор.

2006 — Едмунд Фелпс (США) — за аналіз міжчасового обміну в макроекономічній політиці.

2007 — Леонід Гурвич (США), Ерік Мескін (США), Роджер Маєрсон (США) — за створення основ теорії оптимальних механізмів.

2008 — Пол Кругман (США) — за аналіз торговельних моделей і місць розташування економічної активності.

2009 — Елінор Остром (США) — за роботу з аналізу економічного управління, Олівер Вільямсон (США) - за роботу з аналізу економічного управління.

2010 — Пітер Даймонд (США), Дейл Мортенсен (США),

Крістофер Піссарідес (США) — за роботу з аналізу ринків з моделями пошуку.

2011 — Томас Сарджент (США), Крістофер Сімс (США) — за емпіричні дослідження причинно-наслідкових зв'язків у макроекономіці.

2012 — Елвін Рот (США), Ллойд Шеплі (США) — за теорію стабільного розподілу та практику устрою ринку.

**Рекомендована література до курсу
«Історія економіки та економічної думки»**

1. Лановик Б. Д. Економічна історія: Курс лекцій / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, В. Ф. Чайковський – К.: Вікар, 2000.
2. Царенко О. М. Економічна історія України і світу / О. М. Царенко, А. С. Захарчук – Суми, 2001.
3. Калінічева Г. І. Економічна історія / Г. І. Калінічева – К., 1998.
4. Тимошина Т. М. Экономическая история зарубежных стран: Учебное пособие / Т. М. Тимошина, под. ред. проф. М. Н. Чепурина – М., 2000.
5. Поляк Г. Б. История мировой экономики / Г. Б. Поляк, А. Н. Марков – М., 2001.
6. Белих В. Г. История экономики (факты, даты, цифры, реформы) / В. Г. Белих – М., 1999.
7. Лойберг Т. М. История экономики: Уч. пособие для студентов вузов / Т. М. Лойберг – М., 1999.
8. Бор М. З. История мировой экономики: Конспект лекций / М. З. Бор – М.: Дело и Сервис, 2000.
9. Юхименко П. І. Економічна історія: Навч. посіб. / П. І. Юхименко – К.: Вікар, 2004.
10. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: Підручник / Б. Д. Лановик – К.: Вікар, 1999.
11. Агапова И. И. История экономической мысли: Курс лекций / И. И. Агапова – М., 1998. – 248 с.

12. Бартенев С. А. История экономических учений в вопросах и ответах: Учебно-методическое пособие / С. А. Бартенев – М., 2002. – 192 с.
13. Гусейнов Р. М. История экономических учений: Учебник для вузов / Р. М. Гусейнов и др. – М., Новосибирск, 2001.– 252 с.
14. Історія економічних учень: Підручник у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича – К, 2005.– Ч. 1 – 567 с., Ч. 2 – 567 с.
15. Ядгаров Я. С. История экономических учений (Краткий курс): Учебник для вузов / Я. С. Ядгаров – М., 2002. – 320 с.
16. Злупко С. М. Українська економічна думка: Хрестоматія / С. М. Злупко – К.: Знання, 1998. – 448 с.
17. Чунтулов В. Т. Экономическая история зарубежных стран (Курс лекций): Учебное пособие для студентов эконом. факультетов вузов / В. Т. Чунтулов – К.: Изд. Киев. ун-та, 1959.
18. Конотопов М. В. Экономическая история: Уч-ник для вузов, 6-е изд-е / М. В. Конотопов, С. И. Сметанин – М.: ИТК «Дашков и К», 2003. – 488 с.
19. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Б. Д. Лановик та ін. – К.: Вікар, 2004. – 486 с.
20. Юхименко П. І. Економічна історія (Текст): Навч. посібник, 2-е видання./ П. І. Юхименко – К.: Вікар, 2006. – 341 с.

21. Економічна історія України: Підручник / за заг. ред. Б. Д. Лановика – К.: «Юридична книга», 2004. – 456 с.
22. Тимочко Н. Економічна історія: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни / Н. Тимочко, О. Пучко та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 216 с.
23. Лановик Б. Д. Економічна історія: Курс лекцій / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович – К., 2003.
24. Мочерный С. В. Экономическая теория: Учебник, 2-е издание / С. В. Мочерный, В. К. Симоненко, В. В. Секрктарюк, А. А. Устенко – Киев, 2003. – С. 221-260.
25. Политэкономия: Учебник / Под ред. Д. Валового – М., 1999. – С. 142-148.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Підсумковим контролем знань студентів, які вивчали курс «Історія економіки та економічної думки» є іспит. Оцінювання відбувається за сумою балів, отриманих на протязі семестру студентом (по видам робіт – контрольні модульні роботи, аудиторна та самостійна робота). Успішне складання іспиту студентами можливо за умов виконання всіх видів робіт та завдань. Максимальна кількість балів – 100 балів.

Оцінка ECTS	За національною системою	Визначення	% оцінювання за модульно-рейтинговою системою
A	5	ВІДМІННО – відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок	90-100
B	4	ДУЖЕ ДОБРЕ – вище середнього рівня з кількома помилками	83-89
C	4	ДОБРЕ – в загальному правильна робота з певною кількістю помилок	75-82
D	3	ЗАДОВІЛЬНО – непогано, але зі значною кількістю недоліків	63-74
E	3	ДОСТАТНЬО – виконання задовольняє мінімальні критерії	50-62
FX	2	НЕЗАДОВІЛЬНО – потрібно попрацювати перед тим, як перескласти	21-49
F	2	НЕЗАДОВІЛЬНО /НЕДОСТАТНЬО– необхідна серйозна подальша робота, обов'язковий повторний курс	0-20

Навчально-методичне видання

БАЦМАНОВА Людмила Сергіївна
ОМЕЛЬЧЕНКО Ольга Юріївна
СКОРОХОД Наталія Миколаївна

***ІСТОРИЯ ЕКОНОМІКИ ТА
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ***

*Методичні рекомендації
до семінарів та організації самостійної роботи
для студентів економічних спеціальностей
денної та заочної форм навчання*

За редакцією авторів
Комп'ютерне макетування – О. Ю. Омельченко

Здано до складання 12.08.2013р. Підписано до друку 11.09.2013р.
Формат 60x84x16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Умов. др. арк. 11,92. Тираж 200 прим. Зам № ...

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс (0642)58-03-20
e-mail.alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК№3459 від 09.04.2009р.